

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

Национальная библиотека
Республики Тыва им. А.С. Пушкина

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 1
(19532)

2022 чылдың
январь 12
среда

Хүннүн үнери — 08:45
Ажары — 16:57
Хүн дурту — 8:13

Садар өртээ хостуг

12+

Тываның Баштыңының ажыл-херээ

Бөгүнгү үндүрүлгедө:

АЪТТЫҢ ЧҮГҮРҮҮ, АЖЫЛДЫҢ ХЫНАМЧАЛЫ

Тыва улустун «Аъттың чүгүрүү, ажылдың хынамчалыы херек» деп үлегер домаа бар болгай. Республиканың көдээ ажыл-агыйында амгы байдалды алыр болза, ооң сайзыралын хынамчалыг дүргедедири эргежок чугула апарган.

Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг республиканың көдээ ажыл-агыйының хоочуннары Иван Сувандии, Фаина Бардынова, Соңгукчу Моңгуш, Мөңге Кара-Сал болгаш өскелерни-даа республиканың көдээ ажыл-агый сайыды Лариса Моңгуш баштады чалааш, регионун экономиказының үндезини көдээ ажыл-агыйның моон соңгаар хөгжүлдизинге хоочуннарның арга-дуржулгазын ажылгап болурун дугайында чугаалашканы, арга-сүмезин кичээнгейлиг дыңнааны ажыктыг чүүл дээрзи чугаажок.

Совет үеде Тывага көдээ ажыл-агый күрүнениң талазындан улуг деткимчениң ачызында сайзыраан болгай. Амгы үеде ындыг байдал база тургустунуп келген деп болур. Республиканың көдээ ажыл-агыйының дүрген сайзыралының программасы ажылдап кылдынган, көдээ ажыл-агый талазы-биле федералдыг албан черлеринге деткимчени ол программа алган. Бо деткимчеде бир янзы чүүл: «Курагино — Кызыл» демир-орук тудуунга 2020-2024 чылдарда чарыг-даар деп турган акша-хөрөңгини Тыва Республиканың социал-экономикаг хөгжүлдизиниң хууда программасынче шилчиткени. Ооң түңнелинде 500 миллион рубль акшаны Тываның көдээ ажыл-агыйының сайзыралына ажылгаар арга тытып келген. «Курагино — Кызыл» демир-орук тудуундан акшадан аңгыда, өске-даа федералдыг субсидиялар-биле кады, ниитизи-биле чыл санында 1 миллиард рубль республиканың көдээ ажыл-агыйына кирип турар апар.

Тыва бодунуң курлавырларын ажылгап, көдээ ажыл-агыйын көскүзү-биле бурунгаарлаткан деп болур. «Аныяк өг-

бүлеге — кыштаг», «Инек — чөмгөрикчи малым» дээш мал ажыл-агыйында өске-даа төлөвилелдер чедишкенинни боттанып турар. 2020 чылдың сан-чурагайлары-биле алырга, Тывада 177,9 муң мыйыстыг бода мал, 1191,8 муң хой-өшкү бар. 2021 чылда мал ажылының түңнелдерин Көдээ ажыл-агый яамызы чиге санап үндүрүптерге, мал бажы улам көвүдээн боорунга чигзиниң чок.

Тывада тараа ажыл-агыйы база чоорту көдүрүлүп орар. Таңды кожуунда М.А. Санниковтуң тараажы ажыл-агыйы чылдан чылче бедик дүжүттү тарып өстүрүп, ажаап ап турарын демдеглээр апар. Эрткен күзүн бир гадан 25 центнер. Тываның шириин агаар-бойдузунга шыдамык рапсты Михаил Санниковтуң ажыл-агыйы сөөлгү 2-3 чылдарда элээн хөйү-биле тарып өстүрүп, багай звес дүжүттү ажаап ап турар. Бо тараа культуразын болбаазырадыр бүдүрүлгени М. Санников Таңдыга тургузар планныг.

Тарып өстүргени кызыл-тасты долузу-биле болбаазырадып, макарон кылыгыларын болгаш хлебти бүдүрүп үндүрер арга Михаил Санниковтуң ажыл-агыйында бар. Ооң арга-дуржулгасы өске тараажыларга дыка ажыктыг.

Чаа-Хөл кожуунун тараалаң девискээрлериниң бирээзи Шаңчының ховуларына тараа аймаа тарып өстүрерин А.М. Бавуу удурткан «Курай» көдээ бүдүрүлгө кооперативи чедишкенинни боттандырып, сайзырадып турарын база демдеглээр апар.

Тараа аймаан тарып өстүрерин, ооң дүжүдүн болбаазырадырын чедишкенин сайзырадып турар ажыл-агыйларның бирээзи — Улуг-Хем кожуунун Арыг-

Үзүүнде «Оргадай» көдээ ажыл-агый бүдүрүлгези. Эрткен чылын 800 гектар шөлгө тараа аймаан ажаап өстүрген. 1 гектардан 25-30 центнер суланы, 10-11 центнер кызыл-тасты, 8-9 центнер арбайны ажаап алган.

Малдың баш санын көвүдедиринге, тараа аймаан тарып өстүреринге, дүжүттү болбаазырадырынга, оон эки шынарлыг продукция бүдүреринге Тыва база бир бедик чадаже көдүрүлүп орарын бо чижектер көргүзүп турар.

Республикада 1223 көдээ бүдүрүлгелер бүртүктеттинген, чүгле 2021 чылда чаа 104 фермер ажыл-агыйлар тургустунган, ниитизи-биле оларның саны 1077 чеде берген. Ынчангаш Тываның көдээ ажыл-агыйын дүрген сайзырадырының программасын күүседиринге магадылал тургустунган деп болур.

Тываның көдээ ажыл-агыйын улам сайзырадыр талазы-биле боттарының арга-сүмелерин хоочуннар берип, амгы үеде байдалга хамаарыштыр шүгүмчүлелдиг бодалдарын илереткеннер.

«Кара-Хаак» совхозтуң ногаа шөлдеринге барык-ла бүгү назынында ажылдаан хоочун, Тыва Республиканың көдээ ажыл-агыйының алдарлыг ажылдакчызы Фаина Бардынова Кара-Хаак чоогунда калбак-делгем ногаа шөлү барык-ла ажыглаттынмай чыдарын, харын-даа мырыңай ону соора ажылгап турарын чугаалаан. Шүгүмчүлелден аңгыда, Фаина Бюрюкеевна Кара-Хаак найысылал Кызыл хоорайны ногаа аймаа-биле долузу-биле хандырап бүдүрүлгө кылдыр органиастаарының тодаргай саналдарын берген.

Республиканың көдээ ажыл-агыйын хөгжүдөр талазы-биле программалар Тываның эртем-шинчилел көдээ ажыл-агый институтунуң шинчилел ажылдарына үндөзүлгө болур уjurлуун ол институттуң эртем ажылдакчызы, (Уланчызы 2-ги арында).

ЧАЛДАНМАЙН ШИИТПИРЛЕП КИРИПКЕН

Тыва Республиканың Баштыңы Владислав Ховалыг январь 6-да Чазак бажыңына өске регионнарда ажылдап-чурттап чоруур чаңгыс чер-чурттуглары-биле ужуражып, оларның-биле ажыл-амыдырал дугайында ажык чугааны кылган.

3-кү арында

ТЫВА: ССРЭ ЧОКТА

2022 чылдың Чаа чыл байыр-лалдарының хүннеринде телеканалдарга, интернет четкизинге «30 лет без Союза» («30 чыл дургузунда Эвилел чокка») деп делегейге эң күчүлүг күрүнелерниң бирээзи Совет Эвилелциниң буурап дүшкениниң дугайында дамчыдылганы, амгы үенин-биле алырга, төлөвилелди көргүзүп турду.

6-7-ги арыннарда

ХЕНЕРТЕН КИЖИЛЕРНИ МАГАДАДЫПКАН

Маадыр-оол Ховалыг Гиннесстиң рекордтар номунче эң-не улуг назылыг үлетпүр альпинизи кылдыр кирген. Ол 2020 чылда, 72 харлыг тургаш, Россияга «Үлетпүржү альпинизмниң шынзылга бижиин эң улуг назыда ап турар» деп категорияга рекордту тургускан.

8-ки арында

Кыска медээлер

ЭМЧИЛЕРГЕ
БИР САЯ РУБЛЬДИ
ТӨЛЭЭР

2021-2023 чылдарда Тываның эмнелге албан черлеринге тодаргай албан-дужаалдарга ажилга тургустунуп алган медицина ажилдакчыларына акша төлевирин бадылаан. Төлевирниң хемчээли бир сая рубль. Ону беш чылдың дургузунда чылда-ла 200 муңнап ажилдакчының агар санынче шилчидип бээр дээрзин регионунуң Кадык камгалам яамызы дыңнаткан.

200 муң рубль хемчээлдиг баштайгы төлевирни бирги удаа ажилга тургустунуп алганда, а арткан кезин ажилчын чылдың төнчүзүндө төлөп бээр.

97 ШКОЛА ЧАА ХЕВИРЖЕ
ШИЛЧЭЭН

Эрткен 2021 чылдың ноябрь айда ТР-ниң өөредилге сайыды А.В. Храмов неделяда беш хүн өөренириниң дугайында айтырыгны социал четкиде бодунуң блогунга бижээн турган. Сайыттың көдүргөн айтырыын ада-иелерниң барык 96 хуузу чүүлдүгүнүп деткээн. Ынчангаш ук айтырыгны ажык арттырбайн, чогуур хемчеглерни чоруткан. Неделяда беш хүн өөренир хевирже канчаар шилчииниң дугайында методиктиг сүмелерни кыска хуусааның дургузунда яамы ажилдап кылгаш, өөредилге черлериниң директорларына, оларның оралакчыларына семинарларны эрттирген.

ПУШКИН КАРТАЗЫНЫҢ
ТҮҢҮ ӨСКЕН

Эрткен 2021 чылдың сентябрь айда Культура адырынга чаа чүүл болганын кижиги бүрү билер. 14 хардан 21 харга чедир аныяк-өскенге "Пушкин картазы" деп программа ажилдап эгелээнден тура 4 ай эрткен. Амгы үеде 3,6 млн кижиги "Пушкин картазын" холда алган. Культура хемчеглеринче барып турар. «Госуслуги. Культура» капсырылгасында картаны ажыглап турар улуска 35 муң культура хемчеглери бар. Программага кызыгаарланып 2,8 млн билет саттыганын. Ниитизи-биле ол билеттерниң өртөк-үнези 1,8 млн рубльга дең.

Эгезинде картага 3000 рубль турган болза, 2022 чылда ол акшаның түңү 5000 рубль чедир өскөн. 14-тен 21 хар назылыглар культура хемчеглеринче халас барыксаар күзелдиг болза, «Госуслуги. Культура» деп капсырылгала бүрүткеттинип алгаш, чыл бурунгаар-даа болза билетти садып ап болур.

ААЗААНЫ БҮДҮП ТУРАП

Январь 5-те "Тайга" станциязынга тюбинг парктың ажыдышыкы болган. Тюбинг азы ватрушка деп адаар чымчак, үрдүрүп каан шанактарга олурупкаш, дагдан чуңгулап бадарына тускайлаан девискээр болгаш дагның бедиинче дүргөн үнеринге дузалаар канат "Тайга" станциязында ажилдап эгелээн.

ТР-ниң Баштыңы В. Ховалыгның чугаалап турган төлевилели беш ай болганда боттанып эгелээн. Баштайгы дээрзинде "Тайга" туриски комплекстин бирги чадазы болур тюбинг паркты туткаш, ажитканы бо.

ЧУРТТАЛГА-КОММУНАЛ
АЖЫЛ-АГЫЙДА
ЧААРТЫЛГАЛАР

Чаа регионалдыг оператор хоорайның богун төгөр ажилды чорудуп эгелээн. Январь 3-тен эгелээш дежурный 15 машина ажилдап кирипкен. Олар январь төнчүзүнге чедир хүннүң ажилдаар. А февраль айдан эгелеп байдалды өөренип көрүп тургаш, ажил чурумунга эдилгелерни кириер. Ооң соонда ук ажилга хамаарыштыр хыналданы чоруткаш, республика девискээринге бок төгөр тускай контейнерлер немээр айтырыгны кожуун, сумуларның чагырга черлери-биле шиитирлээр.

Январь 13 – Россияның Парлалга хүнү

СЕНАТОР БАЙЫР ЧЕДИРГЕН

Тываның болгаш бүгү чурттуң журналистери боттарының профессионал байырлалын демдеглээр. Республиканың атсураглыг журнализи, Россия Федерациязының сенатору Дина Оюн Парлалга хүнүн уткуштур байыр чедирген.

«ТываМедиаБөлүк» бодунуң кыска төөгүзүнүн иштинде Тываның амыдыралының дугайында чөптүг шын медээлерни дарый чырыдып

дамчыдып турар идегелдиг чер апарган. Амгы Тываның девискээринге массалыг информация чепсектериниң парлалгазы барык чүс чыл бурунгаар тургустунгаш, хөгжүп сайзыраан. Аныяк күрүнениң болгаш нацияның бот-онзагайын хевирлеп

тургузарына парлалга бодунуу-биле онзагай болгаш кол черни ээлеп турган.

Амгы үеде парлалга үндүрүлгелери, телевидение, радио-дамчыдылганы интернет четкизинде бар. Ол чурагайлыг хевиринге чаарттыганы-даа болза, россияжи журналистиканың хөй чыл төөгүлүг эң эки чаңчылдарын кадагалап арттырып алгаш, бистиң республикавыстың эң ырак кожууннарында безин бажың бүрүзүнче кирип, бистиң шуптувусту каттыштырып чоруур.

Силер бүгүдөгө профессионал чедиишкinnerни, ужур-чөптүг, үзел-көрүштүг болгаш чидиг демир-үжүктүг болурунарны, быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, менди-чаагай чорукту күзедим!»

Россияның Парлалга хүнүн 1991 чылда РФ-тиң Дээди Советиниң Президиуму бадылаан. Бо байырлалды Петр I хаанның Чарлы-биле Россияның бир дугаар «Ведомости» деп солунун январь 13-те үндүрүп эгелээн төөгүзү-биле холбаштырган.

Р. ДЕМЧИК белеткээн.

АЪТТЫҢ ЧҮГҮРҮҮ,
АЖЫЛДЫҢ ХЫНАМЧАЛЫ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

көдээ ажил-агый эртемнериниң кандидады Соңгукчу Моңгуш демдеглээн. Ооң чугаазын хоочуннарның хөй кезии деткип, Көдээ ажил-агый яамызы биле эртем-шинчилел институтунуң аразында кады ажилдажылганың кошкан айытканнар. Тываның мал одарларында оң-сигениниң чегейтээни, тараа шөлдериниң хөзүнү баксырааны дээн ышкаш чидиг айтырыглар бар. Ынчангаш кыштагларны кандыг черлерге тудары, тараа шөлдерин канчаар ажыглаары дээш өске-даа хемчеглер эртем-шинчилел ажилдарына үндөзилеттинип чоруттунар ужурлуг. Эртемденнерниң шинчилелдерин, саналдарын кичээнгейге албас болза, Тыва шаа барып, оң-сигени чегей одарларлыг, дүжүт үнмөс тараа шөлдерлиг артып каап болур. Совет үеде кур черлерни көдүрер дээш, хову-шөлдер хамаанчок, даглар эдээн безин чер чери-биле чарып каапканы дыка багай салдарлыг болганы эрткен 100 чылдың 70-80 чылдарында көстүп келген. Мал ажилын специализастаар деп идея-биле чүгле хой азы өшкү ажилдыг, инек ажилдыг бүдүрүлгелерни тургузуп, чылгы биле тевени звээш азырап өстүрүп турганы одарларның шынарын дыка баксыраткан. Ооң уржуктары амга чедир артып калганын эртемденнер демдегеп турарлар. Шаанда тыва кижиги мал-маганны холуштур азырап өстүрүп чораан. Чаңгыс коданга хой, өшкү, инек, чылгы, теве бар боор. Чижээлээрге, өшкү, чылгы мал болгаш теве оңт болгаш

кайы черге кандыг ажил-агыйны чорударын эртем-шинчилелдеринге үндөзилеп тодаргайлаарын хоочуннарның саналдааны чөптүг.

Совет үеде малдың уксаажыдылга ажилы ниитизи-биле багай эвес турган. Уксаажыдылганың улуг станциязы Кызыл хоорай чоогунга, Вавилин ээптээнге турду. Ынчалза-даа чамдык совхозтарга, колхозтарга уксаажыдылга ажилы оларның специалистериниң харысалга чогу-биле ындыг-ла кончуг эки эвес турган. Таңдының Дүрген суурда аргадуржугла станциязындан уксаалыг малдарны план ёзуугаар совхозтарга садып бээрге, оларның ажаалда-тежээлдезин зооветеринарлыг негелделерге дүүштүр чорутпас, харын-даа мырыңай бруцеллез аарыг малдыг коданнарга кадыптар тава-рылгалар болгулаан. Ону билер хоочуннар амгы үеде уксаажыдылга ажилының шынарынче шыңгы кичээнгейни салырын саналдааннар. Чүге дээрге арат ажил-агыйларга сөөлгү үеде уксаалыг малды элээн хөйү садып берип турар апарган.

Мал продукциязын, тараа болгаш ногаа аймаан республиканың иштинге шуптузун болбаазырадыр ажил совет үеде безин барык чок турган деп болур. Кызылга болгаш Кызыл-Мажалыкка турган эът комбинаттарына малдың чүгле эдін болбаазырадып турган. Ижин-хырын, баш болгаш дуогуларны аңгылааш, чок кылып кааптар азы ажилчыннар бүдүү ап алгаш, бажыңнарына аштап-чуп чөмгө ажыглап турганнар. Кызыл-Мажалыктың эът комбинатының ижин-хырын, баш болгаш дуогулар үндүр октаар улуг оңгары Ак-Довурак хоорайдан ырак эвеске болгаш, аңаа кускун-сааскан кыш-чай чок кара шаар чыгып турган. Ону билер хоочуннар малдың продукциязын шуптузун болбаазырадыр бүдүрүлгелерни Тывага тургузарын саналдааннар. Совет үеде безин малдың дүгүн болгаш кезин республикага шуптузун болбаазыратпайн, Саян артында бүдүрүлгелерге чорудуп турганын олар сактып, рыноктуг амгы үеде малдың продукциязын ханы болбаазырадыр бүдүрүлгелерни Тывага тургузарының чугулазын айытканнар.

Совет үеде картофель болгаш ногаа аймааның чамдык кезии Кызылдың ногаа баазыныга кыжын ирип-чыдып чытканын, хоорайның албан черлериниң ажилдакчыларын, өөредилге черлериниң сургуулдарын ол баазада ногаа аймаан, картофельди аңгылап аштаарына ажилдадып турганын улуг назы-харлыг кижилер ам-даа сактып чорурлар. Владислав Ховалыг-биле ужуражылга үезинде хоо-

М.И. Сувандии.

М.Д. Кара-Сал.

чуннар амгы үениң бедик технологиялыг ажаалда черлерин тудуп, агаар-бойдузу берге Тывага тарып өстүргөн ногаа, картофельди чидирг чок ажаап кадагалаар байдалды тургузарының чугулазын чугаалап турганнар.

Республиканың Күрүнениң агроүлетпүр комитетиниң даргазы албан-дужаалга ажилдап чораан Иван Максимович Сувандии, көдээ ажил-агыйның хоочун ажилдакчызы Мөңгө Диинмеевич Кара-Сал олар кожууннарның көдээ ажил-агый эргелелдериниң специалистериниң, сумуларның удуртукчуларының ажилына харысалгазын шыңгырадырын саналдааннар.

Владислав Ховалыг-биле ужуражылга үезинде хоочуннарның саналдарын сайгарып көргөш, республиканың көдээ ажил-агыйын дүргөн сайзырадырының дарый хемчеглер талазы-биле Тываның Баштыңының тускай даалгаларын ажилдап кылыр.

Аъттың чүгүрүү, ажилдың хынамчалыгы херек.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.
Александр ЕНЗАКТЫҢ
тырттырган чуруктары.

А.М. Боровиков.

хараган баштап оъттаар, ынчангаш эң ылаңгыя хараганнар, аза-огу тарап өспөс турган. Хой, инек ажилдыг совхозтарның, колхозтарның одарларына аза-огу чидиг айтырыг апарганын, аза-огу механизастыг арга-биле чок кылырының семинарларын эрттирип турганын хоочуннар ам-даа утпаан. Одарлар биле тараа болгаш сизген шөлдери аңгы-аңгы ажыглалдык черлери деп билиишкinnerни быжыглап,

ЧАЛДАНМАЙН ШИИТПИРЛЕП КИРИПКЕН

«Кижил төлү каяа-даа чоруур,
Куш төлү каяа-даа ужал»
(Тыва үлегер домак).

Тыва Республиканың Баштыңы Владислав Ховалыг январь 6-да Чазак бажыңыга өске регионнарда ажилдап-чурттап чоруур чаңгыс чер-чурттугларывыс-биле ужуражып, оларның-биле ажил-амыдырал дугайында ажык чугааны кылган.

Чаа чыл таварыштыр узун дыштаныр хуннерде чанып келген чаңгыс чер-чурттугларывыс-биле ажык чугаа болган соонда, өске регионнарда ажилдап-чурттап чоруур специалистер болгаш өөренип, эртем-билиг чедип ап турар сургуулдар-биле Чазак Даргазы интернет четкизин таварыштыр январь 8-те база катап ужурашкан.

Барык 3 шак чедир болган ажык чугаага 100 ажык кижил киришкен. Ол дээрже Россияның чөөн талазындан эң кыдыкы региону — Чукоткадан эгелээш, Москва, Санкт-Петербург чедир ажилдап-чурттап чоруур чаңгыс чер-чурттугларывыс-тыр.

«Өөредилге болгаш кадык камгалал адырларының специалистери өскээр чоруп турарының дугайында доктаамал чугаалап турар-даа болзувусса, байдалды долзуу-биле билбес турган бис» — деп, Владислав Товарищайович ажыы-биле айткан. «Республикадан дыка хөй улус өскээр чоруп турар болганда, шиитпирлеттинмээн айтырыглар бар болганы ол-дур. Ынчангаш ооң чылдагаанын тодарадып билип алыры чугула» — деп, Чазак Даргазы демдегледип турар.

Соңгаар ажилдап-чурттап чоруур чаңгыс чер-чурттугларывыс чүгле чедер-четпес айтырыглар көдүрүп турар эвес, оларны шиитпирлээр арга-шинээн саналдап турарыңа таарзынганын Владислав Ховалыг онзаллап айткан.

Интернет таварыштыр болган ужуражылга баштайгы сөстү ыраккы Камчаткада эрткен, 2021 чылдың октябрь 15-тен эгелеп ажилдай берген география башкызы Буян Монгушка берген. Буян Олеговичиниң Камчаткага чедер бергениниң кол чылдагааны — чурттаар оран-сава айтырыын шиитпирлеп алыр дээш шалыңы улуг черже ажилдап чедип келгени. Чүге дээрже 4 ажы-төлдүг аныяк өг-бүлөгө орулгазы эвээш дээш Тывага ипотека бербес болган. Ынчангаш 3 чыл керээ чаргаш, Камчаткага ол 2024 чылга чедир ажилдаар болган. Ажы-төлү Кызылда артып калган аныяк башкы Камчаткадан Тывада башкыларның акшашалыңын эде санааш естүргенин дыңнап турарын база чугаалаан.

Владислав Товарищайович Кызыл хоорайда 5 чаа микрорайон немей тударын планнап турарын аныяк башкыга дыңнаткан. Чижээлээрже, найысылалдың ам бузуп каапкан «Шанхай» микрорайонунун орунуга «Мөңгүн» дээр каът бажыңнарлыг комплекске 165 муң дөрбелчин метр шөлдүг чурттаар оран-саваны тудар. Ол болгаш өске-даа чаа чурттаар оран-сава тудуу Кызылга сайзыраарга, бажың өртээ, бо хүнге көөрдө, чиигээр ужурулуг деп, Чазак Даргазы айткан.

ТР-ниң өөредилге сайыды Алексей Храмцов ам бо хүнде Тывада ниитизи-биле 180 башкы кадрлар чедишпес дээрзин дыңнаткан. Ылаңгыя математика, физика, орус дыл болгаш литература, даштыкы дылдар башкылары чедишпейн турар. Кызыл хоорайда башкыларга ортумаа-биле неделяда 36 чаа онаажып турарын база Алексей Владимирович демдеглээн.

Өөредилге сайыдының дыңнадыының соонда, чүге-ле ийик, Иркутск облазының Тофаларияда ажилдап чедер берген, бедик мергежилдиг, дээди эртемниг физика, математика-башкызы, шыырак шыдыраачы, сөөлгү үеде физикага не-

мештир лирикага база уран талантызы ажыттынып келген Экер-оол Маринович Манчынны сактып олурдум. Тофалария дээрже база Тере-Хөл, Кунгуртуг-биле дөмей ырак-узак чер болганда, ооң-биле интернет харылзаа тудары берге турган боор. Оон башка Экер-оол Маринович бо ужуражылгага база киржип, солун санал-оналды бээр турганы чугаажок. Ынчалдыр Тывадан база бир физика, математика башкызы тофаларның уругдарын өөредип чедер бергени ол.

ТР-ниң кадык камгалал сайыды Анатолий Югай Тывада 314 дээди эртемниг эмчилер чедишпес деп дыңнаткан. Ортумак эртемниг специалистер-биле каттай санаар болза, оларның саны 404 чедер бээр деп сайыт айткан.

Сайыттың дыңнадыындан чүгле Кызылда безин 165 эмчи чедишпезин билип алгаш, социал четкилерге Москва облазында бир хоорайның эмнелгезинде эмчилерниң чарты тывалар болганын каш чыл бурунгаар бижип турганын сактып келдим. Оларның ат-сыын, эмчи мергежилин бижип каан чурук безин интернетке үнүп турган чүве.

Тыва үлегер домакта ышкаш, «Кижил төлү каяа-даа чоруур, куш төлү каяа-даа ужал» болбайн аан. Ынчангаш чүгле Россияның аңгы-аңгы булуңнарында эвес, даштыкы чурттарда-даа ажилдап, чурттап чоруур тывалар хөй.

Оларның бирээзи Санкт-Петербург хоорайга эртем-билиг чедип алгаш, аңаа өгленип-баштанып, ында бир университетте англи дыл башкызы болуп ажилдап артып калган Алла Знаменская ол ужуражылгага дыка солун болгаш ажыктыг чүүлдерни чугаалады. Чурттуң 2 дугаар найысылалы деп санадыр улуг хоорайда тывалар землячествозун 15 чыл иштинде удуртуп келген Алла Михайловнаның Питерде чедер берген чаңгыс чер-чурттугларының амыдырал-чуртталгазын дыка эки билири ооң чугаазындан-на билдинип кээр чорду. Чаш ажы-төлдү, ылаңгыя көдээден аныяктарны чон аразыңа алдынып билерин, боттарың үнелеп, таныштырып өөредири чугула, тыва чон азырадыкчы хөөндө ам-даа уштунмайн чоруурувус дугайында Питерден тыва башкының чугаалаан сөстери кончуг шын болду.

Ону Владислав Товарищайович база онзаллап демдеглээш, Алла Михайловна Знаменская тываларның адын сыкпайн, улуг хоорайның улуг университетинде тыва специалист башкылап чоруурунга чоргаарланып турарын дамчытты.

Москва хоорайда аспирантурага өөрөнгөш, ам эртем кандидаты ат камгалап алыр дээш, белеткенип турар Анна

Демир-Баадыровна Самбаның эртем ажылының уг-шии амгы Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдезинге кончуг таптыг дүгжүп турар болду. Тывада яды чорукту каш чыл улаштыр шинчилеп келген эртемденниң Кызылда бажың тудуп алган чериниң документилерин кылып чадап турарыңа, Чазак Даргазы болур-чогуур дузаны кадар бис деп аазады. Чүге дээрже Анна Самбаның эртем ажылы — Тываның Чазаның үзе шиитпирлээр ужурулуг эң берге айтырыгларының бирээзи болуп турар.

Эрткен ужуражылгага Чукоткада ажилдап чедер берген дээди категорияның орус дыл башкызы Элиза Сааяның дыңнады, санал-оналы улуг ужуруткалыг болду. Элиза Васильевнаның дамчытканы-биле, Чукоткада Тывадан дээди категорияның 3 башкызы 4 ай бурунгаар ажилдап чедер берген болуп турар.

Чукоткада Тываның башкылары база чурттуң өске регионнарының башкыларындан дудак чок ажилдап чоруур дээрзин Э. Саая башкы чоргаарал-биле чугаалады. Бистиң уругларывыс база эртем-билигге сундулуг, өөрениичел деп, ол демдегледип.

— Тывада «Өг-бүлө бүрүзүңе чаңгыстан эвээш эвес дээди эртемниг уруг» программасы ажилдап турар деп дыңнадырывыска, чаа коллегаларывыс биске ак сеткилинден адааргап турдулар — деп, Элиза Васильевнаның чугаалаанындан, өөредилге шугуму-биле Тывада эки аргадуржулга база бар-дыр деп миннир апаар.

Орус дыл башкызы болгаш ыңдыг боор, Элиза Васильевнаның кандыг-даа акцент чок, тода орус дылга санал-оналын өөредилге сайыды Алексей Храмцов кончуг таптыг дыңнап ораын эскердим.

Солун шөлү кызыгаарлыг болганы-биле ам бо хүнде Чукоткада башкылап чедер берген тыва башкыларның санал-оналдарын маңаа дөгөрезин бижири арга чок-даа болза, оларны чазак-чагырга дыңнап, амыдыралга боттандыраар чүве болза, түр када Тывадан чорупкан башкыларывыс керээ чарган хуусаазын ажилдап кааш, азы хуусаа бетинде-даа төрзүн чуртунче чанып кээр деп идегеп, бүзүрээр апаар.

Москвада өг-бүлөзи-биле ажилдап, чурттап чоруур Анита Коңгул-оол мурнунда турган Чазак кадр айтырыын чедимче чок чорудуп турган деп ажыы-биле шүгүмчүлээн болгаш ол талазы-биле санал-оналын база кириген.

Ажык чугаага өске айтырыглар көдүргөн чаңгыс чер-чурттугларывыстың санал-оналын маңаа кирибейн, Ямал-

Ненец автономнуг округта ажилдап чедер берген дээди категорияның эмчизи Байырмаа Чуруктуң делгереңгей чугаазын демдеглес аргажок.

26 чыл эмчи стажыг, кожуун-даа, республика-да деңнелинге кадык камгалал шугумунуң удуртукчузу чораан Байырмаа Лагбужаповнаның санал-оналындан ТР-ниң кадык камгалал сайыды Анатолий Югай дыка хөй чүүлдерни хүлээп алыр ужурулуг. Ылаңгыя Ямалда 90 ажык эмчилер, сестралар ажилдап чедер бергени, Тываның кадык камгалал шугумунда чыл-чылы-биле чыгып келген, мурнунда-ла шиитпирлээр ужурулуг турган айтырыглар хөйүн көргүзүп турар.

Барык 3 шак чедир уламчылаан ужуражылга төнгөлектө, Турцияда өг-бүлөзи, 6 болгаш 9 харлыг оолдары-биле ажилдап чурттап чоруур Ерназар Кууларга сөстү берген. Россия болгаш Турцияның дээди өөредилге черлерин дооскан, тыва, орус, турк, англи дылдарны арыг билер даг-инженери ол чуртта бизнес кылып, хоомай эвес ажилдап-чурттап чоруурун ужуражылганың киржикчилеринге дыңнаткан. Үезинде Тываның даг-руда компаниязының чингине директорунуң оралакчызы болуп ажилдап турда, ону Тываның-на Чазаның ыйдышкыны-биле оон үнерин албадапканын Ерназар Бюрбюевич ажыы-биле чугаалаан.

Бо ужуражылга соонда Ерназар Куулар болгаш өске-даа бедик мергежилдиг специалистер Тываның Чазаның кадр курлавырынче кирген боор деп идегээр апаар.

Россия Федерациязының Президентизи Владимир Путинниң шилилгези-биле эрткен чылдың апрель 7-де Тыва Республиканың Баштыңының эрге-хүлээлгезин түр када күүседир кылдыр томуйлаткаш, сентябрь айда бүгү Тываның соңгукчуларының деткимчезин ап, соңгулдаларда бүзүрелдии-биле тиилээн Владислав Ховалыг чоннуң эң бергедеп турган одаар чүүл — хөмүр өртээ биле электри хандырылганың дугайында айтырыгларны федералдыг деңнелге чедип тургаш, чедишкенин шиитпирлээнин билер бис.

ТР-ниң Баштыңы-Чазак Даргазы В.Т. Ховалыг ам бо чаа, 2022 чыл үнгелекте, республиканың база бир эң берге айтырыгларының бирээзи — тускай эртемниг специалистерниң, ылаңгыя эмчилерниң болгаш башкыларның, республикадан дашкаар чоруп турарын канчап соксадырыл, соңгаар чоруй барган улузувусту канчап дедир Тываже эгидерил деп айтырыгдан чалданмайн шиитпирлеп эгелээни — РФ-тиң Президентизи В.В. Путин Владислав Ховалыгның кандидатуразын эрткен чазын шилип алганы кончуг шын болган деп база катап бадыткап турар.

Тыва Республиканың Баштыңы-Чазаның Даргазы В.Т. Ховалыг бо эрткен ужуражылга ышкаш хемчеглерни ам-даа уламчылаар дээрзинге кандыг-даа чигзиниг турбас ужурулуг.

Мерген КЫРГЫС.

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ ДЕВИСКЭЭР СОҢГУЛДА КОМИССИАЗЫНЫҢ ШИИТПИРИ

Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарының схемазын бадылаарының дугайында

2021 чылдың декабрь 27 № 19/79-5 Кызыл хоорай

“Россия Федерациязының хамааты-ларының кол-кол соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин дугайында” Федералдыг хоойлунун 18 чүүлүнүн 2 болгаш 72 пунктуларын удуртулга болдурга, Кызыл хоорайның

девискээр соңгулда комиссиязының шийтпирлээни болза:

1. Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле чаңгыс мандаттыг

соңгулда округтарының мында кошкан схемазын (13 чаңгыс мандаттыг соңгулда округтары) база ооң графиктиг чурулганын бадылаар.

2. Бо шийтпирни парлаар (чарлаар).

Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының даргазы А.А. БУЗУР-ООЛ.

Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының секретары Л.Ш. БОРБАК-ООЛ.

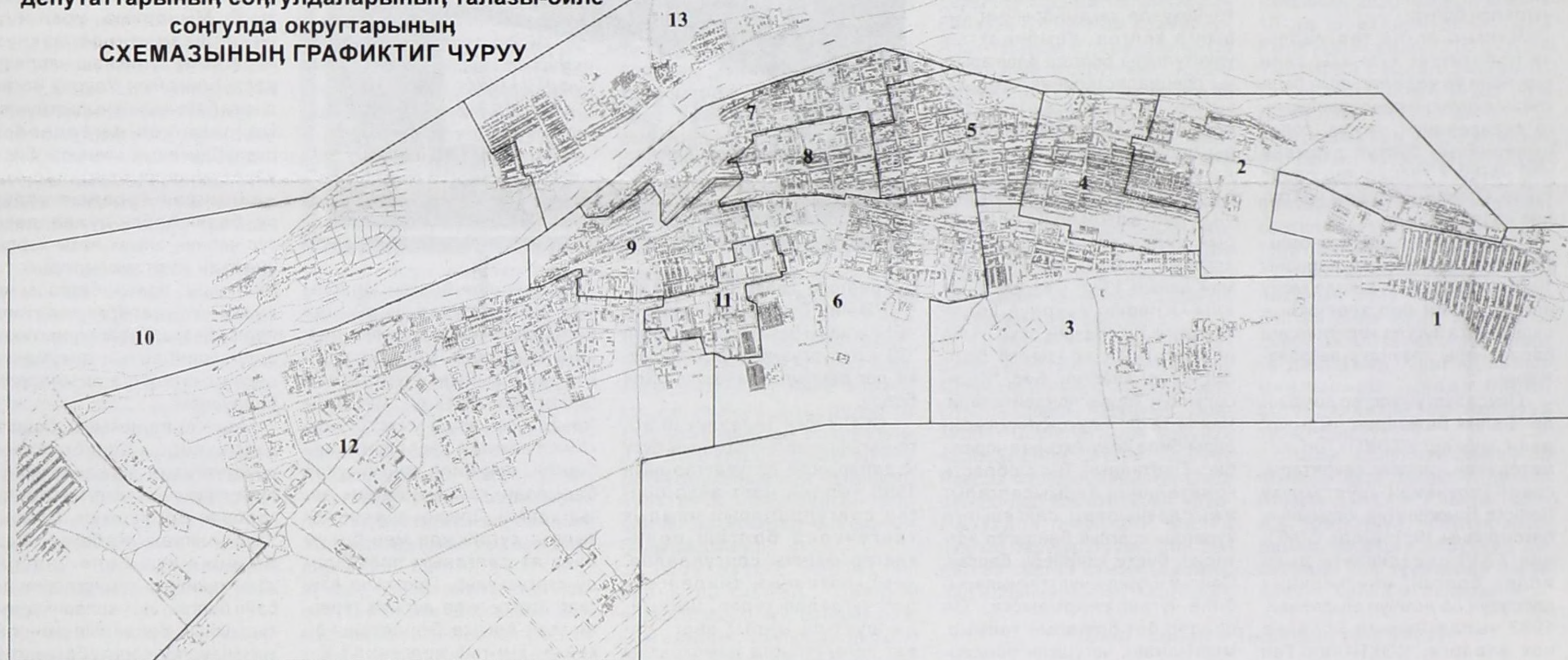
Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының 2021 чылдың декабрь 27-де № 19/79-5 шийтпиринге № 1 капсырылга

Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутаттарының соңгулдаларын эрттирери-биле тургустунган чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарының СХЕМАЗЫ

Соңгулда округунун дугаары болгаш ады	Соңгулда округунун кызыгаары	Округ соңгулда комиссиязының турар чери	Соңгукчуларның саны
1 Енисейский	Анкерный пер., Буддий хүрээ кудумчузу, Буренская, Геологическая, Кок-Тейская, Колхозная, 1-127 (саарзык дугаарлыг талазы), 2-18 (мугур дугаарлыг талазы), 18А, Колхозный пер., Листвянка, Новоселов, Новострое, Паротурбинная, Париж коммунары, Педагогическая, Песочная, Профсоюзная, Релейная, Сарыг-Сепская, Сергей Лазо, Гвардейжи сибирьжилер, Гвардейжилер, Сибирская, Солнечная, Сочинская, Сумонная кудумчулар, Тожу пер., Университетская, Целинная, Центральная, Энергетиктер микрорайону, 2-ги Буренская, 2-ги Листвянка, 2-ги Серебрянка, 26 Баку комиссарлары кудумчулар.	Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, б. 32	5259
2 Школьный	Березовая, Беспалов, 1-37 (саарзык дугаарлыг талазы), 2-42 (мугур дугаарлыг талазы), Виланская, Восточная, 1-43 (саарзык дугаарлыг талазы), 2-30 (мугур дугаарлыг талазы), Галина Доваадор, Дачная, 1-29 (саарзык дугаарлыг талазы), 2-20 (мугур дугаарлыг талазы), «Орбита» дачалар сууру, Дружба, 1, 1А, 1Б, 1/1-1/10, 3, 3А, 3/1-3/7, 5, 2-24 (мугур дугаарлыг талазы), Ипподромная, Колхозная, 20-132 (мугур дугаарлыг талазы), Крылов, 1-23А (саарзык дугаарлыг талазы), 2-26 (мугур дугаарлыг талазы), Крюков, 1-ден 56-га чедир, Лермонтов, 1-ден 23-ке чедир, Лесная, Луговая, Лунная, Малоенисейская, 1-ден 108-ке чедир, Нивелирная, Оюн Алдын-оол, Парковая, Первомайская, 1-31 (саарзык дугаарлыг талазы), Пихтовая, Пролетарская, 1-51 (саарзык дугаарлыг талазы), 2-42 (мугур дугаарлыг талазы), Республиканская, Рихард Зорге, 1-31 (саарзык дугаарлыг талазы), 2-38 (мугур дугаарлыг талазы), Садовая, 1-57 (саарзык дугаарлыг талазы), 2-50 (мугур дугаарлыг талазы), Северная, Сельскохозяйственная, Спортивная, Эрги аэропорт, Студенческая, С.А. Күжүгет, Хвойная, Шоссейная, 1-21 (саарзык дугаарлыг талазы), Эзир-Кара, 2-ги Лесная.	Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, б. 32	5293
3 Магистральный	Арат пер., Байкальская, Василий Брагин, Василий Полещук, Весенняя, Взлетная, Восточный пер., Гранитная, Ёнзан Пал, Малчыннар пер., Звездная, Каа-Хем, 57-91 (саарзык дугаарлыг талазы), Карбышев, 1-109 (саарзык дугаарлыг талазы), 2-86 (мугур дугаарлыг талазы), Коммунальная, 43-57 (саарзык дугаарлыг талазы), 38-52 (мугур дугаарлыг талазы), Крутой пер., Кузнецов, 49-61 (саарзык дугаарлыг талазы), 61А, 50-68 (мугур дугаарлыг талазы), Лермонтов, 30-ден 35-ке чедир, Летняя, Магистральная, 1-13 (саарзык дугаарлыг талазы), Малчын, Маяковский, 1-91 (саарзык дугаарлыг талазы), 2-92 (мугур дугаарлыг талазы), Мирный пер., Молодежная, Небесная, Николай Кабак, Николай Трофимов, Осенняя, Оюн Күрседи, 1-65 (саарзык дугаарлыг талазы), 2-56 (мугур дугаарлыг талазы), Первомайская, 37-45 (саарзык дугаарлыг талазы), 40-52 (мугур дугаарлыг талазы), Полигонная, Пушкин, 61-77 (саарзык дугаарлыг талазы), 62-84 (мугур дугаарлыг талазы), Радужная, Светлая, Сердобов, Степная, Суворов, 51-71 (саарзык дугаарлыг талазы), 50-66 (мугур дугаарлыг талазы), Туристическая, Убсу-Нурская, Фрунзе, 1-63 (саарзык дугаарлыг талазы), 2-102 (мугур дугаарлыг талазы), Хербиская, Чаяан Сенди-оол, Шотман, Эрзинская, Аныяктарның чуртталга комплекзинин 1-ги микрорайону, б.3, 2-ги Восточный пер., Спутник суур, 1-ден 19-ка дээр шугумнар.	Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, б. 32	5996
4 Молодежный	Беспалов, 39-101 (саарзык дугаарлыг талазы), 44-100 (мугур дугаарлыг талазы), Восточная, 45-81 (саарзык дугаарлыг талазы), 32-68 (мугур дугаарлыг талазы), Дачная, 29А-63 (саарзык дугаарлыг талазы), 22-68А (мугур дугаарлыг талазы), Депутатская, Дружба, 7-33 (саарзык дугаарлыг талазы), 26-58А (мугур дугаарлыг талазы), Коммунальная, 1-41 (саарзык дугаарлыг талазы), 2-36 (мугур дугаарлыг талазы), Космонавтылар, Красногвардейская, 1-59 (саарзык дугаарлыг талазы), 2-50 (мугур дугаарлыг талазы), Крылов, 25-31 (саарзык дугаарлыг талазы), 28-32 (мугур дугаарлыг талазы), Крюков, 57-133 (саарзык дугаарлыг талазы), 58-138 (мугур дугаарлыг талазы), Кузнецов, 1-ден 48-ке чедир, Лермонтов, 24-тен 29-ка чедир, Малоенисейская, 110-дан 135-ке чедир, Малый пер., 1-9 (саарзык дугаарлыг талазы), 2-16 (мугур дугаарлыг талазы), Первомайская, 33-39 (саарзык дугаарлыг талазы), 2-40 (мугур дугаарлыг талазы), Пограничный пер., Подгорная, 1-37 (саарзык дугаарлыг талазы), 2-58 (мугур дугаарлыг талазы), Полевая, Пролетарская, 53-119 (саарзык дугаарлыг талазы), 44-122 (мугур дугаарлыг талазы), Пушкин, 1-59 (саарзык дугаарлыг талазы), Рабочая, 1-31 (саарзык дугаарлыг талазы), 2-20 (мугур дугаарлыг талазы), Рихард Зорге, 33-107 (саарзык дугаарлыг талазы), 40-120 (мугур дугаарлыг талазы), Садовая, 59-95 (саарзык дугаарлыг талазы), 52-80 (мугур дугаарлыг талазы), Стрелковый пер., Суворов, 1-49 (саарзык дугаарлыг талазы), 2-48 (мугур дугаарлыг талазы), Транспортный пер., 1-13 (саарзык дугаарлыг талазы), 2-8 (мугур дугаарлыг талазы), Чедер пер., Шевченко, 1-127 (саарзык дугаарлыг талазы), 2-142 (мугур дугаарлыг талазы), Шоссейная, 23-43 (саарзык дугаарлыг талазы), Юбилейный пер.	Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, б. 32	5482
5 Мугурский	Авиация пер., Дружба, 35-151 (саарзык дугаарлыг талазы), 60-134 (мугур дугаарлыг талазы), Интернациональная, 9-81 (саарзык дугаарлыг талазы), 10-90 (мугур дугаарлыг талазы), Каа-Хем, 1-55 (саарзык дугаарлыг талазы), 2-70 (мугур дугаарлыг талазы), Коммунистический пер, Комсомольская, 15-81 (саарзык дугаарлыг талазы), 30-86 (мугур дугаарлыг талазы), Кочетов, 1-35 (саарзык дугаарлыг талазы), 2-28 (мугур дугаарлыг талазы), Красноармейская, 1-133 (саарзык дугаарлыг талазы), 2-94 (мугур дугаарлыг талазы), Красногвардейская, 61-103 (саарзык дугаарлыг талазы), 52-86 (мугур дугаарлыг талазы), Ленин, 1-ден 18-ке чедир, Малый пер., 11-25 (саарзык дугаарлыг талазы), 18-22 (мугур дугаарлыг талазы), Медицинский пер., Мугур, 1-63 (саарзык дугаарлыг талазы), 2-68 (мугур дугаарлыг талазы), Октябрьская, 33-61 (саарзык дугаарлыг талазы), Подгорная, 60-68 (мугур дугаарлыг талазы), Пролетарская, 121-247 (саарзык дугаарлыг талазы), 124-262 (мугур дугаарлыг талазы), Проточная, Пушкин, 2-60 (мугур дугаарлыг талазы), Рабочая, 33-193 (саарзык дугаарлыг талазы), 22-162 (мугур дугаарлыг талазы), Рихард Зорге, 109-263 (саарзык дугаарлыг талазы), 122-266 (мугур дугаарлыг талазы), Совхозный пер., Транспортный пер., 15-95 (саарзык дугаарлыг талазы), 10-82 (мугур дугаарлыг талазы), Тыва эки турачылар, 25-61 (саарзык дугаарлыг талазы), Чүргүй-оол, Шевченко, 129-171 (саарзык дугаарлыг талазы), 144-282 (мугур дугаарлыг талазы), Южная, Март 8 переулок.	Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, б. 32	5645
6 Медицинский	Бай-Хаакская, Бүрзекей Сат, Вячеслав Даржаа, Коптунун маадырлары, ДРСУ-1 кудумчулары, Загородный пер., Интернациональная, 83-119 (саарзык дугаарлыг талазы), 92-110 (мугур дугаарлыг талазы), Иркутская, Каа-Хем, 72-110 (мугур дугаарлыг талазы), Калинин, 1Б, 1Г, 2, 2А, 2Б, 2/1, 2/2, 4, 8, 10, 12, Каменистая, Орукчулар кварталы кудумчузу, Кечил-оол, 1А, 2, 2А, 2Б, 3, 3А, 5, 5А, 7, Күскелдей Түлүш, Куулар Дажы-Серен, Комсомольская, 83-107 (саарзык дугаарлыг талазы), 88-124 (мугур дугаарлыг талазы), Кооперативный пер., Леонид Ефимов, Лопсан-Самбуу Шалык, Магистральная, 15-19 (саарзык дугаарлыг талазы), 18-48 (мугур дугаарлыг талазы), Максим Мунзук, Мира, Монгуш Байыскылаң, Мугур, 65-107 (саарзык дугаарлыг талазы), 70-100 (мугур дугаарлыг талазы), Новая, Оюн Күрседи, 67-167 (саарзык дугаарлыг талазы), 58-182 (мугур дугаарлыг талазы), Оюн Түметей, Родниковый пер., Складская, Слободская, Уютная, Чагытайская, Чехов, 57-67 (саарзык дугаарлыг талазы), Шевченко, 173-257 (мугур дугаарлыг талазы), Южный пер.	Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, б. 32	5613
7 Төп	Безымянная, Безымянный пер., Береговая, Гагарин, 1-9 (саарзык дугаарлыг талазы), 2-12 (мугур дугаарлыг талазы), Дружба, 136-148 (мугур дугаарлыг талазы), Интернациональная, 1-ден 8-ке чедир, Комсомольская, 1-13 (саарзык дугаарлыг талазы), 2-28 (мугур дугаарлыг талазы), Кочетов, 37-45, 135-165 (саарзык дугаарлыг талазы), 30-170 (мугур дугаарлыг талазы), Красноармейская, 287-307 (саарзык дугаарлыг талазы), 246-268 (мугур дугаарлыг талазы), Кызыл партизаннар, Ленин, 19-89 (саарзык дугаарлыг талазы), 20-70 (мугур дугаарлыг талазы), Лесозаводская, Лесозаводской пер., Механизация, Механизация пер., Рабочая, 363-391 (саарзык дугаарлыг талазы), 304-334 (мугур дугаарлыг талазы), Речной пер., Салчак Тока, Терешкова, Титов, 1-23 (саарзык дугаарлыг талазы), 2-30 (мугур дугаарлыг талазы), Тыва эки турачылар, 1-23 (саарзык дугаарлыг талазы), 2-14 (мугур дугаарлыг талазы), Чехов, 1-17 (саарзык дугаарлыг талазы), 2-10 (мугур дугаарлыг талазы), Чүлдүм, 1-21 (саарзык дугаарлыг талазы), 2-16 (мугур дугаарлыг талазы), Щетинкин-Кравченко.	Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, б. 32	5298

8 Чүлдүм	Бухтуев, Гагарин, 33-61 (саарзык дугаарлыг талазы), 14-82 (мугур дугаарлыг талазы), Дружба, 150-254 (мугур дугаарлыг талазы), 153-287 (саарзык дугаарлыг талазы), Дружба пер., Кочетов, 47-53 (саарзык дугаарлыг талазы), 55/1, 55/2, 59/2, 95, 97, 99, Красноармейская, 135-285 (саарзык дугаарлыг талазы), 96-244 (мугур дугаарлыг талазы), Октябрьская, 30-50 (мугур дугаарлыг талазы), Оюн Күрседи, 169-185 (саарзык дугаарлыг талазы), 184-298 (мугур дугаарлыг талазы), 298А, 298Б, Пролетарская, 249-269 (саарзык дугаарлыг талазы), 264-290 (мугур дугаарлыг талазы), Рабочая, 195-361 (саарзык дугаарлыг талазы), 164-302 (мугур дугаарлыг талазы), Рихард Зорге, 265-355 (саарзык дугаарлыг талазы), 268-356 (мугур дугаарлыг талазы), Сельский пер., Сесерлиг пер., Титов, 25, 33, 35, 51-85 (саарзык дугаарлыг талазы), 32-82 (мугур дугаарлыг талазы), Тыва эки турачылар, 16-50А (мугур дугаарлыг талазы), Чехов, 37-55 (саарзык дугаарлыг талазы), 32-58 (мугур дугаарлыг талазы), Чүлдүм, 23-71 (саарзык дугаарлыг талазы), 42-82Д (мугур дугаарлыг талазы), Чүлдүм пер.	Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, б. 32	5120
9 Учебный	Баянкольская, Вокзальная, Горная, 1-45 (саарзык дугаарлыг талазы), 2-108 (мугур дугаарлыг талазы), Декабристер, Дзержинский, Заводская, Калинин, 6.100, Кечил-оол, 19-99 (саарзык дугаарлыг талазы), 18-54 (мугур дугаарлыг талазы), Ключевая, Кожзаводская, Лопсаңчап, 1-17 (саарзык дугаарлыг талазы), 2-32 (мугур дугаарлыг талазы), Майская, Московская, 1-5 (саарзык дугаарлыг талазы), 2-24 (мугур дугаарлыг талазы), Островский, Оюн Күрседи, 187-193 (саарзык дугаарлыг талазы), 300-336 (мугур дугаарлыг талазы), Пальмбах, Подрощенская, Почтовый пер., Ровенская, 6.1А, Семирацкий, Советская, Строительный пер. Тоңмас-Суг, Улуг-Хемская, Чапаев, Школьная, 60 Маадыр, Март 8.	Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, б. 32	5286
10 Ровенский	Автомобильный пер., Байлак, Грибная, Еловая, Аң фермазы, Аңныр ажил-агыйы, Кедровая, Кежиктиг, Набережная, 35-73 45 (саарзык дугаарлыг талазы), 110-152 (мугур дугаарлыг талазы), Пригородная, Саянский пер., Серекей, Серекей пер., Со-сновая, Тополиный пер., Удачная, Эне-Сай, СНТ №№ 1-18 дачалар ниитилели, СНТ «Сайзырал».	Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, б. 32	5248
11 Автоорук	Калинин, 1, 1А, 3, 3А, 3Б, 5, 5А, 5Б, 5Г, 5/1, 5/2, 7, 7А, 14, 16, 20, 22, 24, 24А, 24Б, 26, 26А, 28, 30, 30А, Кечил-оол, 7А, 7Б, 7Г, 7Е, 9, 11, Лопсаңчап, 25, 25/1, 27, 27/1, 27/2, 29, 29/1, 31, 33, 35/1, 35/2, 37, 37/1, 37/2, 37/3, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 44/1, Московская, д.110.	Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, б. 32	6036
12 Южный	Авиаторлар, Ангарский бульвар, Анчымаа-Тока, Василий Демин, Владимир Габаев, Владимир Ермолаев, Владимир Оскал-оол, Детства, Западная, Индустриальная, Калинин, 9-135 45 (саарзык дугаарлыг талазы), 116-144А (мугур дугаарлыг талазы), Куулар Доңчут, Лазурная, Левопроточная, Леонид Чадамба, Маадыр ие, Матпа Хомушку, Михаил Сундуй, Монгуш Сат, Московская, 26-74 (мугур дугаарлыг талазы), 100-ден 109-ка чедир, 111-ден 159-ка чедир, Новомостовая, Аэропорт общежитиези, Олег Саган-оол, Островная, Оюн Оолак, Психэмнелге, Радиостанция, Ровенская, 6.1, 2-ден 48Б-ге чедир, Салим Сюрюн-оол, Сал-чак Тоютчук, Светлана Козлова, Свободная, Станционная, Степан Сарыг-оол, Студенческий квартал, Сукпакская, Таежная, Таежный пер., Торговая, Тракторный пер, Трудовая, Хайыраканская, Хлебозаводская, Шагонарская, Шлакоблочная, Шулуу Куулар, Энергетиктер, Юрий Аранчы, Тиелелгениң 70 чылы, «Мурнуу» мкр.	Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, б. 32	6114
13 Правобереж-ный	Абаканская, Азасская, Алдын-оол Ондар, Араданская, Аратская, Белинский, Бий-Хемская, Вавилинская, Интернационалчы дайынчылар, Куруксаажыдылга каттыжыышкыны, Дөгээ-Баары, Дорожная, Енисейская, Заречная, Кара-Хаакская, Кирпич-ная, Клубная, Курагинская, Мостовая, Набережная, 1-33 (саарзык дугаарлыг талазы), 2-108 (мугур дугаарлыг талазы), На-бережный пер., Орджоникидзе, Паромная, Правобережная, Свердлов, Туранская, Урянхайская, Хем-Белдири, Хемчикский пер., Холмистая, Ээрбекский пер, 2-ги Азасская, 2-ги Заречная, ТАР-ның 90 чылы, «Вавилин эттпээнде» дачалар ниитилели.	Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, б. 32	6126

Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының
депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле
соңгулда округтарының
СХЕМАЗЫНЫҢ ГРАФИКТИГ ЧУРУУ

Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының
2021 чылдың декабрь 27-де № 19/79-5 шийтпиринге
№ 2 капсырылга

ЭМЧИЛЕР ШУДУРГУ АЖЫЛДААН

Тываның Кадык камгалаал яамызы
чаа чылдың дыштаныр хуннеринде,
2021 чылдың декабрь 31-ден 2022
чылдың январь 9-ка чедир, кылып
чоруткан ажылын түңнээн.

Вакцинация пункттары январь 3-тен
тура бүгү поликлиникаларга график ёзу-
гаар ажилдап эгелээн. Ол ышкаш патро-
нажтарны база организастан.

Эмчи-социал патронажының үезинде
ниитизи-биле 6412 өг-бүлеге четкен.
Ол өг-бүлелерде 16641 бичи уруглар,
оларның аразында 372 чаа төрүттүнген
болгаш 6902 хар четпээн чаштарны
көргөн. Онза социал- айылдыг байдал-
да турар 41 бичи чаштарны илереткеш,
оларны эмчи албан черлериниң уруглар
салбырларынче чыттырган.

Ол-ла патронаж үезинде социал бай-
далы берге амыдыралдыг алды иш-
тиг херэзженни база илереткен. Чаа
чылдың дыштаныр хуннеринде келир
үениң 38 аваларын эмчиге чыттырган.
Ол-ла хуннерде 130 сааттыг херэзженни

божуктан, оларның бежи хуусаа бетинде
божаан.

Шупту божаан херэзженнерниң бодунуң-
даа, төрүттүнген төлүнүң-даа байдалы эки.
Чаңгыс таварылгада, коронавирус хамчык
аарыының чедирген аар салдарының
уржуундан, төрүттүнүп келген чаштың
амы-тынын камгалаары болдунмаан.
Санитарлыг авиация ыраккы кожуннарже
алды катап ушкан, ол ышкаш алды катап
транспорттуг үнүүшкүннү кылган.

Ниитизи-биле чаа чылдың дышта-
ныр хуннеринде эмчиниң дүрген дуза
чедирер 40 бригадасы ажилдаан. 2138
чалалганы хүлээген болгаш 1893 кижиге,
оларның иштинде 549 уругга дүрген эмчи
дузасын чедирген.

Декабрь 31-ден январь 9-ка чедир эмчи
албан черлери 4079 кижини хүлээген. Ол
сан-чурагайны эрткен чылга деңнээрже,
эмчиниң хүлээп алышынынга кирген
улустуң саны 93 кижиге хөй болуп турар.

Бертик-межел пунктузунче 410 кижиге
кирген, 242 кижиге нарколог эмчиниң дуза-

зын хереглээн. Эрткен чылга деңнээрже,
79 кижиге эвээш болуп турар.

Шагаан-Арыг болгаш Кызыл хоорайда
эмчиниң эзириктер сергедир черинче 792
кижиге кирген, эрткен чылга деңнээрже, 23,9
хуу эвээш болган.

Январь 3-тен 8-ке чедир 1367 кижиге
тарыткан, вакцинаның бирги компонен-
тизи-биле — 436, ийигизи-биле — 328,
катап база тарыткан улустуң саны 603
кижиге четкен.

К. МОНГУШ белеткээн.

2022 чылдың Чаа чыл байырлалдарының хүннеринде телеканалдарга, интернет четкизинге “30 лет без Союза” (“30 чыл дургузунда Эвилел чокка”) деп делегейге эң күчүлүг күрүнелерниң бирээзи Совет Эвилелиниң буурап дүшкениниң дугайында дамчыдылганы, амгы үени биле алырга, төлевилелди көргүзүп турду.

СССРЭ-ниң буступ дүшкени миллион-миллион бөдүүн совет кижилерге — оларның сагыжына безин кирип чорбааны хайхалап. Совет Эвилелиниң буурап дүшкенинге чүүлдүгүнүп-даа турар кижилер безин совет күрүнениң эки талаларын хомудал-биле сактып чоруурлар. Ол дээрже халас медицина, өөрөдиге болгаш электри чырыының, хөмүр-даштың, коммунал ачы-дузазының өртээниң чийги дээш хүн бүрүде амыдырал-чуртталгага чугула херек чүүлдер.

А бир эвес Тываны алыр болза, 1921 — 1944 чылдарда Совет Эвилелиниң дузазы-биле 1944 — 1991 чылдарда Эвилелдин составына Тыва экономика, эртем-билиг, литература болгаш уран чүүл дээш өске-даа адырларга хөгжүлдени кончуг дүрген чедип алган. Ынчангаш 1921 — 1991 чылдарны Тываның хөгжүлдениниң “алдын” үези деп чугаалап болур.

Чаңгыс ол-ла тергидеки политиктиг күш азы хаан күрүнени үр үеде чагырып баштаары күрүнени сандараашкына чедирериниң, чижээ, совет империяның буступ дүшкени деп чамдык төөгүчүлөр санап турар. Оларның бодады чөптүг-даа чадавас.

Совет Эвилелиниң экономиктиг күш-шыдалының суларааны 1980 чылдарның эгезинде көскү апарган. Ооң бир херечизи — садыгларга чугула херепелдин барааннары көзүлдүр-ле эвээжени.

Орус улустуң үлегер домаанда “Балык бажындан чыдыр” дээн ышкыш, СЭКП Төп комитетиниң чийгине секретары, совет күрүнениң удуртукчузу Леонид Брежневтиң кадыының баксырааны 1981 чылда СЭКП-ниң XXVI съездизинге дыка илдең болган, илеткелиниң шуптузун ол номчуп шыдаваан. 1982 чылда Леонид Брежнев чок апаарга, СЭКП-ниң Төп Комитетиниң улуг назы-харлыг кежигүннери эрге-чагыргадан салдыктап, боттарының талалакчылары кырган эштерин СЭКП ТК-ның чийгине секретарына томуйлап турган. Барык-ла чөңзөн, кады багай, угаан-сегээни эдергей Юрий Андропов биле Константин Черненко оларны ол бедик албан-дужаалга көөрү совет улуска чаржынчыг болган. 1985 чылда бо албан-дужаалды ээлепкен Михаил Горбачевтуң саазын чокка чугаалаарына бис, совет кижилер, амырап турганывысты бөгүн сактырга, каттырынчыг-даа. Чүге дээрже Брежнев, Андропов, Черненко олар саазын чокка чаңгыс домак-даа чугаалап шыдаваан турган болгайлар.

Горбачев “эде тургустунушкунну”, “ажык-чарлыг чорукту” чарлаптарга, совет кижилер ажил-агый, амыдырал-чуртталга экижиинге идегей бергенер. Коммунисттер партия тергиде турар үеде үзел-бодалын ажыы-биле илередиринге хо-

ругдадып турган совет кижилер “Ажык-чарлыг чорук” ачызында ажожок политикчи эгелзэннер. Чоорту янзы-бүрү ниитилел-политиктиг организациялар тургустунуп, совет эрге-чагырганы, коммунисттерниң ажил-чорудулгазын шүгүмчүлээр күштелген. Михаил Горбачев баштаан чурттуң удуртулгазы экономиканы көдүрериниң дээштиг аргаларын тодаргай-биле тып чадашкан. Чуртка социал-экономиктиг байдал улам нарыдап, аш-чемни чонга тускай талоннар-биле садар апарган.

Бир эвес Тываны алыр болза, чогуу-на экономиктиг сандараашкын чоннуң социал байдалын улам баксыраткан, чөрүлдээрни тыылдырган. Тургустунуп келген нарын байдалды боттарының хууда ажык-дүжүүнге кажар-оптук кижилер ажылгап эгелзэннер. Чижээлээрге, чүгле Тываның эвес, а бүгү Совет Эвилелиниң даг үлетпүрүнге улуг үлүг-хуузу кирип турган “Тывакобальт” комбинат 1980 чылдарның төнчүзүнде хагынарының кырынга келген. Комбинаттың удуртулгазы болгаш башкарыкчы специалисттериниң чамдыызы ону билир болгаш, чурттуң өске девискээрлеринде ажилды баш бурунгаар тып, Хову-Аксындан көжүп чоруурдан боттарына ажык-кончааны үндүрүп алырының аргаларын дилеп турганнар. Ындыг арганың бирээзи 1990 чылдың май айның 13-те Сайлыг (орус ады Огневка) суурнуң көдээ клувунга тус черниң орус, тыва оолдарының аразына болган чогуш апарган. Бис, “Шын” солуннуң корреспонденттери, май 14-те ол болуушкунну чырыдары-биле Хову-Аксынга чораан бис. Партияның Тыва область комитетиниң харысалгалыг ажылдакчылары сайгарылга хуралды хаагыг байдалга эртирип, бисти киирбейн барган. Сайлыг суурнуң чурттакчылары биле чугаалажырывыска, “Ол оолдар бот-боттарын таныыр, маргышкыш, чогушкан оолдардыр. Чогуш соонда тыва оолдар орус оолдарның ада-иелериниң бажыңнарының соңгаларын буза шаап каапканнар. Ында кандыг-даа нация ылгаан чүве чок. Көжүп чоруур дээн кижилерниң дүвүрээзин үндүрүп турарлары ол-дур” — деп тайылбырлаан чүве.

Тывадан көжүп үнгеннерге дезип чорутканнарның (беженцы) эрге-байдалын бериптер болза, оларга күрүне акша төлээринге кажар кижилер кордап, республикадан орустарны тывалар үндүр сывыртап турар деп шуугаазынны үндүрүп эгелзэннер.

Тывадан орус чонну массалы-биле үндүр ойладыр чүүл болбаан, шоолуг-ла эвес чөрүлдээни улам хөөктүрери, чурттуң төп болгаш өске-даа девискээрлериниң массалыг информация чепсектеринге хөөдүп чырыдары бистиң республикавыстың ат-сураанга багай салдарлыг турган. Тывалар биле орустарның аразына чо-

гуш-содаа, өлүрүүшкүннүг кем-херектер ийи-чаңгыс болгулаан, кем-херек үүлгедиглериниң чылдагааны — оларның кады аргалааны, эзирээни, чогушканы. Чижээлээрге, 1990 чылдың июль айда Сүт-Хөл хөлгө өлүрүүшкүн кайызы-даа кем-херек үүлгедип, шииттирип чораан Соколовский биле В. Куулар оларның аргалаан уржуунда болган. Бо болуушкун 1990 чылда Тываже милицияның онза сорулгалыг отрядын кииреринге чедирген.

Кандыг-ла-бир байдалдың, арга-хорганың ачызында күрүне баштыңчызы апарган политиктерниң шын эвес ажыл-чорудулгазының азы боттарының эрге-ажыын камгалаан, ону күштелдирер дээн чылдагааннар уржуунда дайында болуп келгенин, күрүнелер

нарга чырыдып, боду бажыңнар тудуп, тудугжулар-биле кады ажылдап турган. Ынчангаш чон ону эки билир, хүндүлээр боорга, тирилелге бүзүрелдиг турган бис. Соңгулдаларның баштайгы бадылаашкынарына кордакчылар дең деткимчени алганнар. Ийги бадылаашкына Кодур-оол Оюн чүгле 16 бадылаашкын чедир албайн барган. Ийги бадылаашкын эрткен хүннүң даартазында эртен эрте Шагаан-Арыг хоорайның автобус доктар черлеринге Кодур-оол Оюн биле ооң удурланыкчызының арыг (долдуртунмаан) бюллетеньнерин тарадыр октапкан болган. Ол бюллетеньнерниң чамдыызын бис чыып алгаш, Тыва АССР-ниң Төп соңгулда комиссиязына чедирип, бадылаашкынар үезинде чурум

олудунга саадапкан.

Бюллетеньнер канчап Шагаан-Арыгга тарады октаптына бергени бис ийге ынчан тывызык чүүл болган.

Оларны Шагаан-Арыгга тарады октапкан кижилер, журналист Кодур-оол Оюн 1991 чылдың август айда транспорт озал-ондаанга амы-тынындан чарылган соонда, элзэн үе эрткенде, меңээ кээп ужурашкан. Ооң ажылдап турганы соңгулда участок комиссиязының даргазының дипломадына бүрүткеттинмээн арыг бюллетеньнер барын көргөш, ол кижилер оларның чамдыызын сывырып алгаш, тарадыр октапканын меңээ чугаалады.

Эрге-чагырганың адалдыг чадазындан-на шынчы эвес күрүнениң буураары-даа чайлаш чок турган чадавас.

“Демократчаан” Совет Эвилели политиктиг болуушкуннар-биле 1991 чылда байлак болган. Тываны алыр болза, 1991 чылдың февраль айда эртемден А. Ашак-оол, цирк артизи В. Саая, демократтыг өскерилгелериниң талалакчызы Л. Мындрима, уран чүүл училищезиниң доозукчузу А. Тогаачы суглар аш чарлааш, республиканың Улусчу чогадылгачы бажыңна чыдыпканнар. Оларның кол негелделери: республиканың ынчангы бирги удуртукчуларының албан-дужаалындан, халажып чорууру, бедик албан-дужаалдарга тус черниң аныяк назы-харлыг үндэзин чурттакчыларын томуйлаары, бажың-балгады чок аныяк өг-бүлелерге квартиралары бээр, Тывага политиктиг репрессияларның документтерин ниитилелге ажык-чарлыг болдурары.

Аш чарлаашкыны баштай дээрзинде республиканың удуртулгазын аңгададыпкан — республиканың төөгүзүнге болуп көрбээн болуушкун. Оларны Улусчу чогадылгачы бажыңындан милиция күш-биле үндүрер дээн хевирлиг хемчеглерни албайн барган, аш чарлааннарның кадыының байдалын эмчилер хынап турган, чоорту бо политиктиг болуушкунга чоннуң сонуггалы чавырылган, эрге-чагырга органны сезинмес апарган. Чүге дээрже чуртка болуп чугула политиктиг болуушкун СССРЭ-ни камгалап арттырынга хамаарыштыр 1991 чылдың март 17-де Бүгү-эвилел референдумунга белеткел эгелзэн.

Референдумну эрттиреринге Михаил Горбачевтуң чөпшээрешкени — ооң шиит-пришлэг эвес, кошак удуртукчу болганының херечизи. Прибалтика болгаш Кавказ девискээрлериниң республикалары Бүгү-эвилел референдумунга киришпейн барганнар. Референдумга киришкен совет хамаатыларның 80 хуузу СССРЭ-ни камгалап арттыры дээш бадылаан.

Бот-догуннаан хамаарышпас күрүнелер болур хөөн күштелген республикаларга эрткен референдумнага республикаларның президенттерин соңгуурун

(Уланчызы 7-ги арында).

буураанын төөгү бадыткаан. СССРЭ-ниң буступ дүшкениниң чылдагааны база ындыг дээрзин “30 чыл дургузунда Эвилел чокка” деп дамчыдылгада көргүскен болду.

СССРЭ-ниң Төлээлекчи эрге-чагырга органнының бүгү чадаларының депутаттарының 1990 чылдың март айда болган соңгулдаларын чамдык төөгүчүлөр болгаш политиктер шынчы соңгулдалар, демократияның тирилелгеи деп чугаалап турар. Шынында шуут-ла ындыг эвес, совет эрге-чагырга демократчы өскерилгелерге ынчан белең эвес турганын “Шын” солунуң ажылдакчылары херек кырында көргөн бис. Тыва АССР-ниң Дэди Совединиң депутатына кандидат кылдыр “Шын” солунуң Улуг-Хем району тускай корреспондентизи, шылгараңгай журналист, тыва эки турачыларның дайынчы оруунуң дугайында баштайгы ном, “Эки турачылар мурнуку шугумда” деп тоожунуң автору Кодур-оол Оюн Шагаан-Арыг хоорайның ажилчин коллективтериниң мурнундан депшиттирген. А мен Кодур-оол Оюннуң “Шын” солунуң коллективиниң мурнундан бүзүреттирген төлээзи мен. Кодур-оол Оюннуң соңгулдаларга удурланыкчызы СЭКП Тыва обкомунуң ниити килдис эргелекчизи дарга чүве. Журналист Оюн боду Шагаан-Арыг хоорайга чурттап, Улуг-Хем районнуң болгаш ооң төвү Шагаан-Арыг хоорайның берге айтырыгларын чидиг болгаш-шыны-биле “Шын”, “Тувинская правда” солун-

үрээшкени болган, оларны күш чок болдурар дугайында билдиришкенин кириген бис. Каш хонганда Төп соңгулда комиссиязының удуртулгазы бисти кыйгырткаш, Шагаан-Арыгга соңгулда участогунуң комиссиязына каш бюллетень берген, ооң-биле соңгукчулар бадылаан, каш бюллетень артып калган. Оларны ора соп чок кылган дугайында мен бодум база ат салганым протоколду көргүстүлөр. Протокол эзугаар шупту чүве дүгжүп турар. Шагаан-Арыгга бюллетеньнер кайын тытпып келгенил? Ол бюллетеньнерниң тывылганына бисти буруудатканнар. “Шын” солунда ажылдап турар болгаш, типографияда эш-өөрүңерге чажырып парладып алгаш, силер тарадыр октаан-дыр силер — деп чугаалап турганнар. Бо херекти иштики херектер органнынче истелге чорудары биле шилчидериниң дугайында база дыңнаттылар. Истелгеге күзөлдүвүс-биле кижиривисти комиссияның кежигүннеринге чугаалаан бис.

Төп соңгулда комиссиязындан үнгөш, редакцияже кылаштажып чоруп олурувуста: “Депутат деп чүвени чоор ону. Билдиришкенин дедир ап алырдыр — деп, Кодур-оол Тарымаевич чугаалады. — Төп соңгулда комиссиязы, партия обкому, истелге органны, суд шупту тудуш-ла болгай”. Мен удурланырымга-даа, билдиришкенин ол ап алды. Шак ынчаар СЭКП Тыва обкомунуң ниити килдис эргелекчизи Тыва АССР-ниң Дэди Совединиң депутатының

(Төңүзү. Эгези 6-гы арында).

деткээни ССРЭ-ниң буступ дүжөринге кооргалды ажиткан. Ол кооргалды алгыдарына Борис Ельцин улуг күштү үндүргөн. 1991 чылдың июнь айда соңгулдаларга РСФСР-ниң Президентизинге Б. Ельцин соңгуткан. Өске республикаларның президентилериниң соңгулдалары база эрткен. ССРЭ-ниң чыңаар сандарып турарына ооң президентизи Михаил Горбачевтуң удурланыр политиктиг тура-соруу чок болган.

“Путч” деп ат-биле төөгүже кирген, 1991 чылдың август 18 – 21 хуннерде Москвага дойлуп үнгөн үймээн ССРЭ-ни шуут чок кылган.

Август 18-21 хуннерде ССРЭ-де, ооң төвү Москвада чүү болуп турары Тываның чурттакчыларына билдинмес турган. Телевидение классиктиг хөгжүмнү, балетти дамчыдарына өйлөшкөн. Бир-ле болушкун болуп эгелээнин кижилер даап бодап турза-даа, республикага байдал дүвүренчиг эвес турган.

Август 21-ниң хунунда “Шын” солунуң дараазында август 22-де үндүрүлгезин белеткеп турган бис. Дежурный редактор Даңгыт Чыдым, дежурный харыс-салгалыг секретарь Мижит-оол Саая, дежурный корреспондент Шаңгыр-оол Суваң. Солунуң үндүрүлгези дээш харыс-салгалыг ажилдакчыларны кол редактор Владимир Чадамба бодунуң өрээлинче келдирткеш, Москвада кандыг болушкуннар болуп турарын дыңнаткаш, ГКЧП-ни (Онза байдалдар талазы-биле күрүне комитетин) деткиир дугайында СЭКП Тыва обкомунуң кыйгыры келгенин чугаалап, ону солунга парлап үндүреринге кончуг кичээнгеиле болурун биске сагындырган. Кыйгырыгы солунга үндүреринге белеткеп-ле тур бис. Бөгүн ССРЭ буступ дүжүп каар деп чүве сагыжы-выста-даа чок.

Дүш соонда, 16 шак үезинде, хуралдаар залда телевизорда балет көрүп-ле олур мен. Балетти хенертен үскен соонда, Москвага үймээн бастынган, ону удуртуп турган онза бай-

далдар талазы-биле күрүне комитетиниң кижигүннери туттурган дугайында медээни дамчыда берди... Ону-даа төндүр дыңнавайн, даргаларымга-ла бардым. Кол редактор СЭКП обкому-биле харылзажып каапкан хевирлиг. Август 22-ниң солунун шуут үндүрбесин Владимир Чадамба биске дыңнаткаш, ГКЧП-ни (Онза байдалдар талазы-биле күрүне комитетин) деткиир дээш СЭКП Тыва обкомунуң кыйгырыгының дугайында кымга-даа чугаалап болбазын ол хун солун үндүрүп турган ажилдакчыларның шуптузунга шыңгыы чагааш, ону парлаан “кара” арыннарны чыгырып алгаш, бисти чандырыпкан. Ол кыйгырыгының республика типографиязына коргулчун өрүлдезин база төп, эргизип каапкан-на боор оң.

Даартазында, август 22-де, ажилдаар дээш кээривиске, Парлалга бажыңының эжиниң аксында автоматтыг шагдалар биле бистиң журналист эживис, “Демократическая Россия” хөй-ниити шимчээшкенин идеккейжизи Вячеслав Салчак суглар турлар. Шагдалар бисти Парлалга бажыңынче кирибес, Вячеслав Салчактың дузазы-биле редакцияже киргеш, хууда эт-севичисти ап алган бис.

Кол редактор Владимир Чадамба, ооң оралакчызы Даңгыт Чыдым, солунуң харыс-салгалыг секретары Мижит-оол Саая оларга даштыгаа таваржы бердим. Республиканы Шериг-оол Ооржак удуртур деп медээ барын чугаалааш, бо дарганың адынга чагаа бижиир деп шийтпирлээнин олар меңээ дыңнаттылар. Даңгыт Иргитовичниң бажыңына баргаш, Тываның хөгжүлдезинге улуг уjur-дузалыг болган “Шын” солуну камгалаар дугайында дилеглиг чагааны бижээн бис. Бистиң ол чагаавыс чоккала “Шын” солуну хагбас турганы чугаажок. Чүге дээрге республиканың хөгжүлдезинге ооң уjur-дузазы бүгүдөге билдингир. Ону ынчан хаар дээн болза, тыва чон үймеп үнзе-даа хөңнү турган. Каш хонганда “Шын” солун үнүп эгелээн.

Бир хун кол редактор В. Чадамба мээң өрээлимге келгеш, ГКЧП-ни (Онза байдалдар талазы-биле күрүне комитетин) деткиир дугайында СЭКП Тыва обкомунуң кыйгырыгының күрүнең айыыл чок комитетиниң ажилдакчылары сонугурап турарын дыңнаткаш: “Олар чедип келзе, кыйгырыгы көрбээн мен дээр сен. Оларның оозу уjur эдерткен чүве-дир ийин” – деп чагып кагды. Шынап-ла, каш хонганда мээң өрээлимге аныяк орус оол кирип келди. Күрүнең айыыл чок комитетиниң ажилдакчызы болду. СЭКП Тыва обкомунуң кыйгырыгы айтырарга, ооң дугайында билбес мен, даргаларымдан айтырыңар дээн мен. Мээң ындыг уткалыг тайылбырымны саазына ол бижээш, холум үжүүн салдыртып алгаш чоруй барган. Август 21-де “Шын” солунуң дараазында үндүрүлгезинге ажилдап турган өске эштерден база тайылбырларны алган болганнар. Күрүнең айыыл чок албан чериниң ажилдакчылары база катап чедип кээр боор деп сестип турувуста, ол-ла хевээр сураг чок барганнар.

ССРЭ буурап дүшкен соонда, каш-ла хонганда, 1991 чылдың август 28-те республиканың парламентизи Тыва АССР-ни Тыва Республика деп адаар шийтпирни үндүргөн. 1999 чылдан бээр Тыва Республиканың хунун чылдың-на август 15-те демделеп эрттирип турар апарган. Тыва Республиканың хуну чүгле күрүне байырлалы эвес, ажил-херектерни сайгарып түңнээр, чаа сорулгаларны тодарырының чонунуң улуг чыгызы болу берген.

1991 чылдан бээр Совет Эвилели чок 30 чылдар Тывага социал-экономиктиг чидиргилерниң болгаш бергелерни алып эртериниң үези болган. Ындыг-даа болза Тываның ниитилел-политиктиг, социал-экономиктиг, культурлуг хөгжүлдезинге, тыва чонунуң сүлдө-сүзүүн көдүреринге улуг уjur-дузалыг болушкуннар болулаан. Олар шупту республиканың хөй национал чурттакчы чону бергелерни демиң алып эртип келгениниң бадыйкалы-дыр.

Тыва дээрге мал-маган ораны-ла болгай. Тываның агаар-бойдузунуң байдалына мал ажылын, ооң продукциязын болбаазырадыр чедишкенин сайзырадып болур деп эртемденнер шинчилеп каан. Шаг шаандан бээр тыва чонну ооң азырап өстүрүп каан мал-маганы ашкарып-чемгерип, хепкерип келген. 1990 чылдарда эң берге байдалга, эң ылаңгыя көдээниң чону малындан халбактанып, ооң эьди, сүдү, кежи-биле амыдырап турган. Чон чоорту малын көвүдөдир азырап өстүргөн. 2020 чылдың сан-чурагайлары-биле алырга, Тывада 177,9 муң мыйыстыг бода мал, 1191,8 муң хой-өшкү бар. 2021 чылда улам көвүдээни чугаажок. Республикада “Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг”, “Инек – чемгерикчи малым” дээш мал ажил-агыында өске-даа төлөвилелдер чедишкенин боттанып турары ол үеде тыва чонунуң малындан туттунганының ачызы-дыр.

Тывада тараа ажил-агыы база чоорту көдүрүлүп оар.

Таңды кожуунда М.А. Санниковтуң тараажы ажил-агыы чылдан чылче бедик дүжүттү тарып өстүрүп, ажаап ап тура-

рын демдеглээр апаар. Эрткен күзүн бир гадан 25 центнер. Тываның шириин агаар-бойдузунга шыдамык боорга, шаанда тыва араттар болгаш орус тараачыннар элээн хөйү-биле тарып өстүрүп чораан кырлыг-караны (гречиха) болгаш совет үеде тарып өстүрүп турган рапсты Михаил Санниковтуң ажил-агыы сөөлгү 2-3 чылдарда элээн хөйү-биле тарып өстүрүп, багай эвес дүжүттү ажаап ап турар. Бо тараа культуразын болбаазырадыр бүдүрүлгени М. Санников Таңдыга тургузар планыг.

Тарып өстүргени кызыл-тасты долузу-биле болбаазырадып, макарон кылыгларын болгаш хлебти бүдүрүп үндүрер арга Михаил Санниковтуң ажил-агыында бар. Бөгүн М. Санников – Тывада эң чедишкенин тараажы. Ооң арга-дуржулганы, а кол-ла чүве ажил-ишке шудургузу өске тараажыларга үлегер-чижек деп болур.

Чаа-Хөл кожуунуң тараалаң девискээрлериниң бирээзи Шаңчының ховуларын тараа аймаа тарып өстүрерин А.М. Бавуу удурткан “Курай” көдээ бүдүрүлгө кооперативи чедишкенин боттандырып, сайзырадып турарын база демдеглээр апаар.

Тараа аймаан тарып өстүрерин, ооң дүжүдүн болбаазырадыр чедишкенин сайзырадып турар ажил-агыларның бирээзи – Улуг-Хем кожуунуң Арыг-Үзүүнде «Оргадай» көдээ ажил-агы бүдүрүлгези. Эрткен чылын 800 гектар шөлгө тараа аймаан ажаап өстүргөн. 1 гектардан 25-30 центнер суланы, 10-11 центнер кызыл-тасты, 8-9 центнер арбайны ажаап алган.

Тарааны тарып өстүреринге, дүжүттү болбаазырадыр, оон эки шынарлыг продукция бүдүреринге Тыва база бир бедик чадаже көдүрүп ораны бо чижектер көргүзүп турар.

Тыва улус бедик сүлдө-сүзүкчө чүткүлдүг болурунга Сергей Шойгунуң үлегер-чижээ улуг салдарны чедирген. Президент Борис Ельцин бодунуң чарлыы-биле Сергей Шойгуну Россия Федерациязының Онза байдалдар комитетиниң удурткучунга томуйлаан. Бистиң чаңгыс чер-чурттууус тоо-быдаргай турган хамааты камгалап албаннарын каттыштырып,

организастиг тургузуун чаартып, материалдыг баазаны быжыктырып, камгалакчыларның мергежилин бедидип, Россияның Онза байдалдар яамызын тургускан.

РФ-тиң Президентизи Владимир Путин Россияның камгалап сайыдынга Сергей Шойгуну 2012 чылдың ноябрь 6-да томуйлаан. Күрүнең чепсектиг күштериниң күчүзүн быжыктырып, дайынчы арга-мергежилин Сергей Шойгу дыка бедиткен. Амгы үеде россияжи армия делегейниң эң күштүг армияларының бирээзи.

Россияның Президентизи, чепсектиг күштерниң кол командылакчызы Владимир Путин биле Сергей Шойгу өңүктөр дээрзи чажыт эвес. Олар Тывага кээп дыштанырына ынак. Күрүнең Баштыңызы-биле бистиң чаңгыс чер-чурттууустун найралы федералдыг төптүң Тывага дузалаарына база салдарлыг болуп турары чугаажок. Сергей Шойгунуң дорт киржилгези-биле “Сүбедей” спорт комплекзи туттунган, Президентиниң кадет училищезин Кызылга ажиткан. Бо училище Сибирь федералдыг округта дың чаңгыс училище. Чүгле Тывадан эвес, Сибирь федералдыг округтуң өске девискээрлеринден оолдар, уруглар мында өөренип турар.

Россия Федерациязының Чазааның 2020 чылдың апрель 10-да шийтпир-биле Тыва Республиканың 2020-2024 чылдарда социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң хууда программанын хүлээп алган. Ол программаның чедишкенин боттанып турарының херечизи школаларны, культура бажыңнарын, спорт залдарын септеп, чаа тудуг объектилерин тудуп, ажылгала киирип турары.

Шылгалдаларны республиканың чону кажан-даа төлөтпир-биле алып эртип шыдаар, ажил-херектерге оларга деңежир, чоргаарланыр маадырлар Тывада барын үстүндө чижектер көргүзүп турар-дыр.

“Шын” солунуң сөөлгү 30 чылдар дургузунда үндүрүлгелеринден ССРЭ чокта Тываның төөгүзүнүн, чонунуң эресидим, шудургу чоруунуң дугайында хөй чүүлдерни бөгүн номчуп, билип ап болур силер.

“Шын” солун – Тываның төөгүчүзү

Солуннарның көктөшкизин камныг алып,
Соомда арткан чуртталгаже эглип келдим.
Эжим-өөрүм, бодум бижээн чүүлдеривис
Эргижирээн арыннарда артып каан.
Байгы шынчы сеткиливис деви-биле,
Дарга-бошка айтышкыны аайы-биле
Бижип каан чүүлдеривис шуптузу-ла
Билдингир бадыйкал деп бодап ор мен.

Бөгүн үнген солуннарда парлаан чүүлдер
Шын болгаш бадыйкалды соонда барып
Төөгүдө эрткен-барган болушкуннар
Шынзылганы, херечизи болу бээрлер.
Саргарып каан солуннарның одуруундан
Салгалдарывис эки-бакты ылгап алып.
Журналистиң үүлөзүнүң чүктөшкизи –
Ужур-чөптүң ындын бодап бижири-дир.

Чүс-чүс, муң-муң кижилерниң ажил-херээн,
Чуртталгазын, күзелдерин төөгүп бижип,
Чуруктарын тырттыргаштын, үндүргөн бис.
Көктөшкилиг солуннарның арыннары
Хөй-ле кижилер салым-чолун шыгжап чыдар.
Солун парлаан аккыр саазын тоглаваанда,
Одурулар ис чок кылдыр балаттынамас –
Солунчуңуң бижээн чүүлү аңаа артар.

Шаңгыр-оол СУВАҢ.

КИЖИЛЕРНИ ХЕНЕРТЕН МАГАДАДЫПКАН

(Интервью)

Маадыр-оол Ховалыг Гиннесстиң рекордтар номунче эң-не улуг назылыг үлетпүржү альпинист кылдыр кирген. Ол 2020 чылда 72 харлыг тургаш Россияга "Үлетпүржү альпинизмниң шынзылга бижиин эң улуг назыда ап турар" деп категорияга рекордту тургускан.

Хөй-ниитижи, Тываның улустуң чогаалчызы, туризмниң хоочуну, альпинизм талазы-биле спорт мастери Маадыр-оол Ховалыг рекорд тургусканының дугайында «Шын» солунуң номчулаларына төөгүп берген.

– Делегейниң Гиннесс номунче рекордчу болуп киргениңер дээш силерге хамыктың мурнунда изиг байырым чедирип көрейин, Маадыр-оол Бартыштанович! Шак ынчаар кижилерни магададыпкан чүүлүңерни сонуургадап көрүңерем.

– Четтирдим, эң кысказы-биле тоожуп берейн. Ол мынчаар болган. Кижилер делегейге бир-ле чүүлге сонугалдыг, чүткүлдүг болур ышкажыгай. 1990 чылдар үези. Ынчан дииңнеп чораан бис. Эжимниң шолазын анаа-ла Капитан дээр. Чогум ады Даш-оол Моңгуш деп кижилер, ооң мергежиле – киномеханик. Кижилер магадап ханмас солун чүүлдерни чугаалаар, боду кедергей номчуттунар, ооң билбес чүвези чок. Делегейниң рекордчуларын хөөрөп олургаш, бир мындыг чүүл чугаалаан: «Үш харлыг моол уруг 100 км аът чарыжына киришкеш, эр улусту ажып кааш, оон делегейниң Гиннесс рекордунче кире берген» – деп чугаалаан соонда, мен ынчан-на ыяк боданып эгелээн мен (Даш-оол Моңгуш боду шагда чок).

Адырам, мен ышкаш тыва кижилер чүнү шыдаптып болурул? Оон дугайында номнарны номчуп, боданып, шүгдүнүп эгеледим. Чер кырында кижилерниң канчап-даа кылып шыдавас чүүлүн кылыптары дээрге, ол дыка нарын бодап. Тыва кижилер аътка кончуг деп бодап чораан мен, ол-даа ындыг. Оон аңгыда, хөөмейге салымныг чон болгай бис, бөгүн бүгү делегей хөөмейлеп тур ышкажыл. Хандыр бодап олурарымга, Гиннесс номунче кире бээр хире онза байдалымыс чок болган. Ниити күжүвүс ортумак, улус бүрүзү ону шупту күүседип шыдаар. Тускай мергежил чок-даа болзумза, сонугалым-биле делегейниң чеди бедиктеринче альпинистеп үндүм, чүнү канчанмадым дээр. Өске кижилер шыдап турда, а бис чоонган бис, күжүвүс шенедивис, шынап-ла, делегейниң 7 бедииңче үнүп кааптымыс. Ол дугайында номнар бижиттинген, чон билер. Бедиктерге үнүп кым-даа шыдаар-дыр, а кымның-даа кылып шыдавас чүүлүн кылыптары дээрге, бодап көрөм. Ол анаа эвес кижилер ышкажыл. Чүнү канчап, чүнү кылыпса делегей рекордунче кирип болурул?

Бир катап дарга кижилер бедик бажыңнарже 28-30 метрге үнүп көөрүн сүмелээн. Каат бажыңнарның чүү-хөөзүн кылып кириптим. Хендирге багланып алдымыс, аныяк эжим Мачук Томочаков адаанга, а мен эң кырынга ажылдап турдум. Мага-күштүг болурундан аңгыда, эки белеткел херек.

Маадыр-оол Ховалыг делегейниң Гиннесс номунче рекордчу кылдыр кирген шынзылга бижиин холунга алганы (2021 чылдың декабрь 27-де).

Үлетпүржү альпинизм ажылы дээрге каат бажыңнар соңгазы чуур, оон кырында харын, карнизтер дүжүрер, монтаж ажылы, чугайлаар, дозулаар дээш чүнү-даа кылыр. Россияның девискээринге алды ай дургунда ажылдаан соонда баштай Россияның рекорд номунче кирдим (2019 чыл, ноябрь 19),

оон соонда Лондон хоорайда Гиннесс черинче чагыг кириген. Мени 800 доллар төлезин дээн, оон аңгыда, бүгү документини чүгле англи дылга бижиир, документ саазын ажылын үш ай кылып келдим, ол шуут дыка нарын ажыл. Күрүнениң тускай комиссиязы мээң ажылымны видеобижидилген көрүп, каш ка-

тап хынап көргөш, шуут бүзүрэн. Бо-ла-дыр, делегейниң Гиннесс номунче рекорд болуп кире бердим. Херек кырында ындыг бедиктерге мен ышкаш назылыг кижилерни шуут чөпшээрэвес, ында тускай дүрүм, негелде бар, чүгле 20 хардан 40 харга чедир улусту кириштирип болур. А мен чигзиниг чок кылдыр бодумну көргүскеним ол.

– **Шуитпир дораан күүсеттине берген турган бе?**

– Чок, херек кырында 2021 чылдың февраль айда бүгү документини дужаапкан турган мен. Кезек када ол бүгү баштан уттундура берген. Оон меңээ херээ чүл? Оон дугайында бодаар харым кайда боор, аарый берген турган мен. Октябрь айда уругларым боттары Лондон-биле харылзажып, уктап айтыра берген. Делегейниң Гиннесс номунче мени рекорд кылдыр кире берген деп медеглээн. Ынчаарга шынзылгазын чорудуп бээрин дилээн бис. «2021 чылдың декабрь 5-те силерниң почтаңарже чорудуп берген бис» – деп хары келген. Адрес бар чүвени,

бистиң почта ажылдакчылары эккеп бербээн, ынча хонук дургунда ону салып алгаш чыткан. 2021 чылдың декабрь 27-де меңээ ол шынзылганы эккеп берген. Ажыы-биле чугаалаарга, мээң улуг назыным дег ол хире харлыг улус кажан-даа бедик бажыңнарже үнүп чорбаан, делегейниң Гиннесс рекордунга бир дугаар чаа болушкун болган. Тыва кижилер Делегейниң Гиннесс рекордунун номунче кире берген дээрге, анаа-ла бир чүүл эвес-ле болгай. Чүс чылда бир катап ындыг кижилер төрүттүнүр азы төрүттүнмейн-даа барып болур.

– **Делегейниң 7 бедиктеринче үнүшкүн кылып чораш, Гиннесс номунче кирген сураглыг рекордчуларга душкан силер бе?**

– Ийе, душкан мен. Непалдан келген бир херээжен кижилер Эверест даанче тос катап үнгөш, делегейниң Гиннесс номунче кирген. Соңгу Америкадан келген ийи буду чок кижилер хендирге туттунуп алгаш, даге үнүп турарын көрдүм. Ол кижиге губернатор чаа машина, үш өрзөл бажың берген. Ол ындыг болур журулуг.

– **Чаа 2022 чылда чогаадыкчы кижилерге чедишкуннер хөй болурун Пар чылы оштап турар. Амгы үеде Шагааның бүдүү хуннери чоруп турар, сагыш-сеткилицер байдалы кандыг-дыр, Маадыр-оол Бартыштанович?**

– 2022 чылдың апрель 30-де 75 харлаар кижилер дир мен. Ол ышкаш бо чылын Тываның Чогаалчылар эвилелиниң тургустунганындан бээр мугур 80 чылы болур. Мээң сагыш-сеткилим хүн бүрүдө өөрүнчүг болушкуннар-биле байлак. Делегейниң Гиннесс номунче тыва кижилер кирип болур дээрзин бадыткап, аныяк-өскенге улуг орукту ажыдып, бодумну үлегер кылдыр көргүскенимге чоргаарланып чоруур мен. Шагаа хүнүн уткуштур бүгү тыва чонумга кадыкшылды, чедишкуннерни күзедим. Кел чыдар Шагаа хүнү-биле, эргим чонум!

Лидия ИРГИТ.

"Шынның" почтазындан

КАЙГАМЧЫКТЫГ "СЕРЕБРЯНКА"

Чаа чылдың узун дыштаныр хүнеринде «Серебрянка» санаторийге дыштанып четтим. Дыштаныкчыларга болгаш кадыын быжыктырар күзелдиглерге ооң эжи кезээде ажык, бүгү тала-биле эптиг, таарымчалыг байдалды тургусканы онзагай-дыр.

Санаторийниң девискээри делгем, ында ине бүрүлүг ыяштар үнгүлээн. Күзелдиг кижилерге чадаг болгаш чадаг-терге оруунга агаарлап, селгүүстээр тускай маршрутту тургускан. Санаторийден Кызыл хоорайның төвүнге чедир чурумалдыг Енисей хемниң кыдыын дургаар 10 км чадаг-терге оруу шөйлүп баткан. Кижиниң кадыын быжыглап тургузарына ачы-дуза чедирелгезиниң бүдүн комплекстиг курлавырлары тургустунган. Ында ажыглап турар эмнээшкенин метод-аргалары реабилитация болгаш бедик технологтуг черекселдерниң дузасы-биле кылдынган. Шак мындыг таарымчалыг, арыг экологтуг черде бүрүнү-биле дыштанырындан аңгыда, хан эргилдезин, сөөк-даяк, шыңганнарны быжыглап күш кирир аргалыг.

Ында кандыг ачы-дузаның хевирлери барыл: хүнде 5 катап, ооң иштинден үжү изиг амданыг кемнер-биле кемгерип турар. Аш-чемниң ассортименти кончуг байлак, орулга-чарылгага дүүшкен, хөй витаминер болгаш микроэлементилер-биле байлак.

Чадаг кылаштап агаарлаары, агаарлыг болгаш хүнүг ванналар, экскурсиялар, чадаг-терге болгаш аштыг селгүүстээшкенин, скандинав кылаш болгаш кезээлдерде янзы-бүрү дыштанылга хемчеглери дээш шупту бар.

Эмнээшкенин процедуралары, реабилитация, фитотерапия, радоннуг ванналар, гидромассаж, душ Шарко, хол нугуушкуну (массаж), физиотерапия, магниттиг терапия, кадыкшылды экижидериниң программалары болгаш эмчиниң консультациялары кирип турар.

Массажтары Сергей Медведев, Игорь Соян, Григорий Оюн, ток-биле эмнээриниң процедураларын база Алмаг болгаш магнитотурботронга эмнээшкенин хоочун эмчи сестразы Чечен Чанчыковна Ховалыг баштаан аныяк эмчилер, а суг-биле чаштырып эмнээринге циркулярлыг болгаш душ Шаркога, ванналарга процедураларны Чойгана Хертек кылып турарлар.

Парафин – нефтини ак масса кылдыр болбаазырадып эде кылганындан үнген эвээш углеводородтуг химиктиг холуксаа. Ооң-биле эмнээриниң кол шынары кижиниң организмге чылыгы үр тургузуп тудары болур. Парафинниг аппликация дамырларның болгаш сөөк-даяктың шыңганнарын быжыглаар.

Пөш-тоорук чыдындан эмнээшкени (ароматерапия) – Сибирьниң пөжүнүн чаартындан кылган ыяш олуттуг бичежек хемчээлдиг өрээлчигеш. Ооң иштинге 20 минута үргүлчүлелдиг сеансыны эртип, пөшсүг, тооруксуг тайганың айдызаан чаагай чыдын чыттап, ону тынып ораарга, кижиниң угаан болгаш күш-шыдалының

суларап-шылааны чидер, күш немеп, сагыш-сеткилдин муңгарап, ажынып-хорадаан байдалын оожургадырынга дузалыг болуп турар.

Эмнээшкенин күш-культура өрээлинде спортчу дериг-херексел бүрүнү-биле четчир, инструкторлар аарыг кижилерге болгаш дыштаныкчыларга янзы-бүрү сула шимчээшкенин кылдыртып, организастан турары мактанчыг.

Бо бүгү процедураларны дыштаныкчыларның кадыының байдалын барымдаалап, физиотерапевт-эмчи Виктория Анатольевна Сонай таарыштыр бижи берип, ол бүгүнү үе-шагында инструктор методистер Адил Аракчаа, Дозураш Ондар дыштаныкчы чонга бараан бооп, шалыпкын эртирип турарлар.

Санаторийниң кол эмчизи Оксана Гостюхинаның удуртулгасы-биле шупту ажилдакчылар ажилына шалыпкынын, харысалгалыын эскердим. Ынчангаш ажил-херек хайныышкынныг, коллективтиң бот-бодунга билчилгези, найралы, демни ону херчилеп турар.

Аарыг кижилерге эмнээшкенин аңгыда, культура массалыг хемчеглерже оларны хаара тудуп, организастан турар Сардана Дадар-ооловнаны таныштырайын. Ол боду хөй ажы-төлдүг Кертинеи Хунаевна, Дадар-оол Хөрекович Кууларларның өг-бүлезиниң 4 дугаар уруу бооп төрүттүнген. Ада-мези Хорум-Дага чурттап чорааннар. Сардана 1988 чылда Алдан-Маадыр ортумак школазын, улаштыр Кызылдың уран чүүл колледжиниң танцы салбырын дооскаш, Ак-Даш көдээ Культура бажыңына уран чүүл удуртуп, ооң директорунга чедир ажилдаан. 2015 чылдан эгелеп бо санаторийге ажилдавышаан, Чөөн Сибирьниң Культура институтун бот-өөредилге-биле дооскан. Сардана Дадар-ооловна 2 кыс, 1 оолдун эргим авазы база 6 уйнуктарның эне-релдиг кырган-авазы, бо хүннерге чедир чонунга бараан болуп, идепкейлиг эки

ажылдап чоруур.

Ол боду культура ажилдакчызы-даа болза, дыштаныкчыларга тыныш органның болгаш оорга-моюн, белдин остеохондрозунга, каракка херек янзы-бүрү шимчээшкенин мергежилгелерни чонга чедингири-биле тайылбырлап, көргүзүп, кылдыртып турары мактанчыг. Сардана Дадар-ооловнаның эртирип турар дыштанылга кезээлери солун-хөглүг, оюн-баштак, каткы-хөг, ыр-шоортанцы-сам-биле уттундурбас эртип турарын демдеглес аргажок. Ооң бодунун артисти уран талантызы, чугаа-домааның делгереңгейи, кижилерни бодунче хаара тудуптар онзагай талантызын эскерип көрдүвүс. Аарыг кижилер боттарының аарыг-аржыын уткупкан, шупту каткы-хөгге, оюн-баштакка, ыр-шоорга, танцы-самга бүргеткен чоруп турары онзагай. Ол бүгү — кадыкшылывыстың чарылбас кезээ, ынчангаш хөй каттырып, шимчээшкениге турар болзувусса — кадыкшылывыс быжыгар дээрзин чугаалавас аргажок.

Ооң-биле кады ыраажы Мерген Шойдан хөгжүм үделгезин харылавышаан, чараш, тааланчыг ырларны бадырып, оюн-баштак чугаалары үзүлбес, чонну хөй-аът кирип, хөглөдип турары солун.

Калчаа ковид аарыы кайда-даа негтереп турары коргунчуг. Ол кырган-даа, аныяк-даа, бичии-даа кижилерге кам-хайыра чок, чидиргилер хөй болганын билер бис. Үе чеже-даа дүшкүүлүг болза, амыдырал уламчылап, чон кадыкшылы дээш демисежип турар. Дыштаныкчылар санитарлыг байдалдарны шын сагып, негелделерни болур-чогууру-биле күүседип, кадыкшылын быжыктырып турары онзагай. Ынчангаш бодувустун тыва омаавысты, дылывысты, езу-чаңчылдарывысты улам сайзырадып, бот-боттарывыска хүндүткелдиг, билчилгелиг, демниг болурувусту чугаалаксаан мен.

Ниитилелдин байлаа — чоннуң кадыкшылы. Ынчап кээрге бистиң кадыкшылывыс бистиң холувуста. Бир эвес кадыкчаагай, күштүг-шыырак, чараш, угаанныг болуксазыңарза, үргүлчү шимчеп, маңнап туруңар! Маңнаары шимчээшкени-дир, а шимчээшкени — бистиң амыдырал-чуртталгавыс-тыр.

Чуртталга — ынагы-дыр, ону салба,
Чуртталга — хуулгазын-дыр,
өөрүп чору,
Чуртталга — күзел-дир, ону боттандыр,
Чуртталга — хүлээлге-дир, ону күүсет,
Чуртталга — оюн-дур, ойнап чор,
Чуртталга — ынакшыл-дыр, ынак бол,
Чуртталга — чажыт-тыр, ону тып,
Чуртталга — берге-дир, ажып эрт,
Чуртталга — аян-чорук-тур, дидим бол,
Чуртталга — амыдырал-дыр,
ону камна,
Чуртталга — аас-кежик-тир, чедип ал!
Кадык-чаагай-ла болуп чоруулуңар,
тыва чонум!

Раиса ОНДАР,
РФ-тиң улус өөредилгезиниң
тергиини, ТР-ниң өөредилгезиниң
алдарлыг ажилдакчызы, РФ-тиң
Журналистер болгаш Тываның Чо-
гаалчылар эвилелдериниң кежигүну.

ХОРАГАЙГА БЕЛЕК

Чаа чыл бүдүүзүнде Мөрен ортумак школазының 9-ку классчызы Хорагай Сагаачыга онзагай белек келген.

Тывадан сенатор Дина Ивановна Оюн Бүгү-россия чергелиг "Күзелдер шивизи" ачы-дуза акциязынга каттыжып, Хорагайга соталыг телефонду белек кылдыр дамчытканы биске, чаңгыс

чер-чурттугларынга, өөрүнчүг медээ болган. Хорагайга өөредилгезинге ам-даа улуг чедиишкенин, ол ышкаш буянның Дина Ивановнага үнүп келген Чаа чыл-биле чымыштыг ажил-ижинге, амыдырал-чуртталгазынга аас-кежикти күзедим.

ЭЗИР УЯЗЫ

Эрзин кожуунуң Мөрен школазынга «Эзирлер уязы» спорт залың кыска үе дургузунда дыка дүрген кылыпкан.

Ол тудугга школаның башкылары, ажилчынар дыка-ла идепкейлиг киришкенер. Сумунуң кудумчу бүрүзү акша чыып, аш-чем-биле дузалашканнар. Аныяк малчынар база ол ажилга деткимчезин көргүскенер. Школаның директору Айдың Алдын-оолович Севектиң эки ажилдап турарын база демдеглээр апаар. Ол ышкаш удуртукчулар Андрей Ширме, Д. Сандак, Радомир Радиевич, Нойган-оол Баанай идепкейлиг болганы мактаксанчыг.

Тудугнуң нарын ажилдарын каңнакчылар Байыр Бичелдей, Белек Баанай олар кылганнар.

Спорт залының кырында улуг эзирни Очур Доржуевич Белчээ кылган. Дыка-ла чараш, шевер кылган болду.

Ус-шевер оолдарывыстың сумузунуң чонунга эки кылган ажилын демдеглес аргажок. Ынчангаш моон-даа соңгаар эки ажилдаарын күзеп каайн.

Чечекмаа САДИ.
Эрзин кожуун, Мөрен сумузу.

Чогаал арны

ТЫВА ЧЕЧЕН ЧОГААЛДЫҢ ДЭЭЖИЗИ

Тываның улустуң чогаалчызы Степан Сарыг-оолдун "Аңгыр-оолдун тоожузу" деп романын эгелерни "Шын" солунга парлап эгелээр-дир бис.

Бо романның салым-хуузу белен эвес болган. Ооң дугайында автор боду мынча деп сактып бижээн: "Аңгыр-оолдун тоожузу" баштай "Улуг-Хем" альманахка 1958 чылда парлаттына бээрге, бир чамдык номчукчу: "О-о! Эки-дир..." А бир чамдыктары: "... этнография эртеми эвес, эрги Тываның өөнүң иштин, ижик-ширтээн, идик-хевин чүге чуруй бээди? Ол кымга херегил? Ча-чаа, чечен чогаал эвес-тир бо..." дижи бергеннер.

Тыва улустуң көшкүн амыдырал-чуртталгазын, чаңчылдарын, сөс-домаан, аас чогаалын эки билир Степан Сарыг-оолдун үежилеринге "Аңгыр-оолдун тоожузу" этнография талазы-биле эртем ажылы дег-даа болган чадавас. Тыва чоннуң бурунгу ажил-амыдыралындан амгы үениң тывалары ыраан, төрзүн дилынга чугаалашпастап эгелээн амгы үеде "Аңгыр-оолдун тоожузу" тыва улустуң бурунгу амыдырал-чуртталгазының, сөс-домааның ёзулуг энциклопедиязы апарган. Үе эрткен тудум "Аңгыр-оолдун тоожузу" утказы, сөс-домааның уран-чечени, тыва чоннуң ында чуруттунган амыдырал-чуртталгазы улам-на үнемчелиг боор.

• Степан САРЫГ-ООЛ,
Тываның улустуң чогаалчызы

АҢГЫР-ООЛДУҢ ТООЖУЗУ

(Романдан эгелер)

КӨЖҮП ЧОРААНЫВЫС

База бир тодаргай сактыр бүвөм: дөрт харлыымда күзегден кыштагже көшкенивис. Мени кырган-авам бистиң улуг кыр адырыска мурнунга ушка-рып алган. Авам Чааш-Доругну мунгаш, кавайлыг уруун мур-нунга доора үңгергеш, кавайның багларын ооргазында куржа-ныпкан, кавайны-даа шоолуг тутпас, хой сүрүп чоруур. Ачам кыр аскырыстың кырында шары чонаа салгаш, угбамны ушкаргаш, морзук кежи бөскелиг чактыр боозун чүктөпкен. Акым ак молдургазын чавыдактааш, ачамның хөлчөк улуг, кара паш дег, бөргүн дуй багланып алган, хой сүржүп чор. Авам биле акым хой, өшкүзүн сүрүп чорлар. А бис — ачам, кырган-авам суглар — дөгере-ле инек-биле кады чүктүг шарылар сүрүп чордувус.

Чүктүг шарыларны көөрүмге, хөлчөк солун. Ынаа, хана чүдүрген өле шары аспан-биле-даа дөмей. Чүгле ийи улуг караа кылаңнаар. Аптаралар, ооң кырында дээвиир, ооң кырындан эжик чүдүрген шары, бир-ле шагаан-теве дег, мөкүлчөк чүве. А оларның кылашташкан даажы: коңгур-каңгыр, шагыр-шагыр кыннып чоруур, ыңгыржактар човууртап, сыгырып, хууң-сава: «төгүл-чайыл, дежил-дыдыл» дижи, кыржып-чокшуп чораан-даа ышкаш сагындырар. Ооң-биле чаржалаштыр мал, чүк сүрген кижилер:

— Өк! А-у! Эй! Куг! Кш-ш — ди-жип, дөгере кыйгырып, алгыр-жып чоруурлар.

Өвүр-Амырак деп хем унунда чоон-чоон теректерлиг күзээ-вистен бир-ле танывазым бедик-бедик даглар баарында кыштаг-же көжүп бар чораанывис ол. Эртен көжүп үнеривисте, хат-даа хадываан, хар-даа чагбаан, аяс-кааң хун-не чүве. Кайнаар-даа көөрге, ак хар: дыттар, теректер баштарында-даа, хараган, хаак-тар баштарында-даа хар-ла, хар. Чырык экизи-даа хөлчөк!

Мен харын, бөргүмнү дуй баглап, негей тон-биле дуй шуг-лаарга, хорадап, ынавайын:

— Мени дуглаваңар! Хамык чүве көрейин. Хой ай дээн, чүк ай дээн авам, ачам сугларны көрейин! — деп алгырып, ыглап чорааш, арнымны дуглатпайн, амырап, улус-биле кады алгы-биле кыйгырып, чугаалажып чораан мен.

— Авай! Көжерге, кончуг-ла эки, але?

— Ийе, оглум!

— Аът мунар але, авай?

— Ийе, оглум!

— Ачай! Мени көрем: шары-ларны, инектерни "Өк!" деп, ай деп чор мен!

— Ээ! Мээң оглумнун эрезин! Хокаларың доңмайн-дыр бе?

— Чо-ок, мырыңай доңмайн-дыр, ачай.

— А думчууң доңмайн тур бе, оглум? Чоп кыза берген моовус?

— Думчуум черле доңмайн-дыр, ачай! Кырган-авам тон-биле шуглаптарга, кыза берген

боор!..

Бистиң Эгерек деп ыдывыс көште база хөлчөк амырап, кудуруу-биле каттырып-ла чо-раан. Чүктү мурнап хөлчөк дүрген, дүндүүштелдир маңнап-маңнап, харже бажын, думчуун сүп, аңдаштаныр-даа. Хире-ле, хире-ле бир хараганны чыт-тааш, ооң кырынче бир будун аза каапкаш эртер. Дылын медээжок чассыг кылдыр уштуп алгаш, боо чүктээн ачамны кажан-на койгун боолаар ирги деп, ар-нынче көрүп, эдере кылаштап чоргулаар.

— Тпо-о, дөө койгун баады, Эгерек! — деп мегелеп дукпу-рарымга, кулаан сүүрертип ал-гаш, өрү шурагылаар-даа. Оон ыяткаш, бир шырыш аразынче чаштына бээр.

Амырак хем дөө-ле соовуста улам-на чиңгелеп, ырап бар чораан.

Шарылар, инектер дүрген-дүрген кылаштажырга, оларның буттары-биле сүскен харлары коргуп, хойган-даа чүве ышкаш, чүм хар кыры-биле бөлүк-бөлүк дезип маңнажып, хараганнар дөзүнче шуужуп-ла турар. Ону көрүп чорумда, думчуумче от чаштап, чипкен дег апаады.

— А богда, соокка думчуу дүжүп калыр-дыр! Хат улам-на дыңзып тур, көрдүңер бе! — деп, ачам алгырган соонда, мени кырган-авам тон-биле дуй шуг-лап алган.

Холдарым, буттарым база доңуп келген. Оон ыңай кан-чаар чораанывысты уткан-

дыр мен. Удаан боор мен. Бир сактыр чүвөм: муңгаш бызаа кажаазының иштинге от сал-гаш, бистерни дөгелендирген тур. А авам, ачам чүм хар ор-тузунда өг орну эшкеш, өөн өглээрге, хат оларга өглетпейн, салбараңнадыр силгип, дүвүлүг харларын кайнаар-даа хамаан-чок эккеп уруп-ла турар.

— Ах, хай-ла-дыр. Кончуг улуг хат чоокшулап олур! Уруглар-ла ат болур-дур! — дижи, доңган холдарын үрдүнүп, муңгаранчыг девидеп-даа турар.

— Ох, халагым! Дөө кидисти хат аппаады! Шымда, оглум, дөө барба-биле базырывыт! — деп, кырган-авам-даа алгыра.

— Хоюмну бээр ай дээримге, хат удур келбес чүве-дир, дүгдө оңгар иштинде тырып каттырып туруп алды! — деп, угбам хатка доңуп өлүр четкен, ыглап кел-геш, ийи холун бистиң одувуска дөгеп-даа турар.

— Ах, чөгенчин, кулугурну! Отче-ле сыңыр! Хат аайы-биле маңнашса, алдырбайн баар. Ол ыйгыл иштинче дозуп, кадарып тур бар! — деп, ачам ону ыгладыр ойладыпкан.

— Ий дадайым, көжерге, ба-гай чүве-дир але! — дижи, кыс думам-биле бис иелээ ыштыг кажаа иштинде, аштаан, доңган дөгеленип тур бис. А ынаар кажаа доразында кавайлыг думмавыс база: — Ыңаа-ыңаа! — деп, чүзү-даа көзүлбес, чүгле сураа дыңналыр.

Оон ыңай чүү болганы шо-кар-шокар...

БЕДИК ДАГ БАЖЫНЧЕ ҮНЕ БЕРГЕНИМ

Ол байтыгай беш хар-лыымда бооп турган чүвелерни безин орта сактып шыдавас-тыр мен. Дең-дун, шокар-шокар сагындыргылаар. Чамдык ыңдыг шала-була са-гышка кирип келир чүвелер дыка чиктиг, кайгамчыктыг болгулаар.

Таптыг-ла беш харлыым-да акым-биле тооруктап чо-рааш, кончуг бедик сын кырынга үнгенимни шору-ла тода билир мен. Ынчан аалывыс Ак-Хем бажы улуг чайлагга турган. Ко-жа-кожа аалдар-ла чорду. Аал-дар тайгадан бадар чоокшулаан.

Каттаан, тооруктаан, айлап, бестээн уруглар эдерери бир-ле берге болгаш тергин солун херек ол. Улгады берген оолдар

бичии-бичиизин аартыктааш, эдертпес! Мегелеп, астыктырып кааптарлар. Олар бедик-бедик хая-даг үнер, шапкын хемнер кежер. Черге баргаш, чаржыр, хүрежир, одаг кылып, тоорук, согуна өрттедир. Ырлажыр.

А бичии кижилер ырак чер-ге четпес, сугну кежир, хая-ны, кадырны эрттир оларын чүктээр дика түвектиг. Мен ынчангаш бодумнун акымдан черле чыдып калбас, туда ка-дарып, аңаа чанннып чашпыыр, чиген үлүүм-биле хээлиээр, ай-былаарга, ыңайым дивес дээш, пат-ла чоруур мен.

Бир хун-не акым-биле иелээ тооруктаар дээш, аалывыс ар-тында кончуг кадыр эзимни өрү үнүпкен бис.

— Кижиден чыдып калыр, кадыр черлерге баргаш, «эрте албас мен» деп ыглай бээр кижилер болза, ооң соонда черле эдерт-пес але, акым.

— Ындыг-ындыг, харын... Шаа төне берзе-даа, оожум, дыш-танып чорааш, эртер-ле — деп каарга, кызып-кызып, балдырым сирилесе-даа, ыттавайн чо-руур мен.

Дагның бединге чеде бээр-виске, пөштер мырыңай чолдак-чолдак. Тооруктар мыа бо көстүп тургулаар. Мен безин дүжүрүп эккээр апарган мен. Дораан-на таар долдур дүжүрүп алдывыс. Оон бир черге улуг от уюткаш, тооруктарывыс өрттедип ал-дывыс. Ол чорааш, акым-биле иелээ көңүс кым-даа көрбээн көк-кат көрүп каан бис.

Ону баштай мен көрүп каан мен:

Оой-оой, акым-акым!
Бээр келем, бээр келем!
Бо-бо, ол-бо! Бо-бо, бо-бо!
Чүү деп кат боор, чүү деп кат боор!

деп, ырлай-ла берген мен.

Акым маңнап чедип келгеш:

— А-а, көк-кат деп чүве бо-дур, күжүр думам! — дээш, амзап көргөн соонда, — Ой эжен, бышканын! Чаагайын! — дээш, чип эгелээн.

Ойт баштаан өшкүлөр дег, кезек када дүрген, чугаалажыр-даа чай чок, чүгле думчук-биле муугайндыр алгыржып, ыр-лап, магадап чораан бис. Улам ыңайлай бээривиске, көк-кат, кара-кат кижилер төдөр-даа аажок. Чиндигир-ле көк чүве!

(Уланчылыг).

Шүлүк кыдыраажындан

Хензиг чашты чаяап төрээш, азырап каан,
Херелденген хуннун чырыын биске шаңнаан,
Хевим дыдыын хензиг када иле соп бээр,
Хөңнү чазык, хөглүг чаңныг мээң авам.

Аыш-чеми кезээде-ле изиг турар,
Ажы-төл дээш кара дерин төп-ле чоруур,
Авам ышкаш, делегейде деңнепки дег,
Авыралдыг чүве черле тывылбас-тыр.

Шара чашты шаан төндүр аадып чайгап,
Шаптараазын, бергелерге торулбайн,

Кижилер кылдыр могаг чокка өстүргештиң,
Кичээнгейин хензиг безин кошкаш кылбас.

Өглүг-баштыг ада-ие болурга-даа,
Оглу, кызын, ам-даа чаш дег сагыш човаар.
Ажы-төлүнүң ажы-төлүн алчып-тутчуп,
Ажаанзыраар "алдын" холдуг ынак авам.

Мээң авам — делегейиниң дээдизи-дир,
Мээң авам — меңги харның ары дег-дир.
Мээң авам — ай дег, хун дег, чылыг чырык,
Мени чаяап бодараткан Бурганым-дыр.

Кара-Уруг ШАРАП.

Улуг-Хем кожуун, Хайыракан суму.

ҮНЕЛИИН ААР!

Херелдиг хун хүлүмзүрүп чайнап турда,
Хуннээрктиг чылыг черниң экизин аар!
Эртен эрте үнген хунге частып чоруур
Энерелдиг чуртумайның магалыын аар!

Орай дүне айның чырыы чайнап турда,
Октаргайда сылдыстарның онзазын аар!
Өрү дээрде бурган биске чаяап берген
Өртемчейде чуртталганың эргимин аар!

Чурукчунуң чуруп бижип сиилбээни дег,
Чурумалдыг черивистиң чаражын аар!
Чайыры чок бөдүүн-даа бол, кежик долган
Чырык черде чуртталганың үнелиин аар!

Роланда ШАВЫ.
Иркутск хоорай.

Аяк шайны аартап ора...

ДЕМИР-ҮЖҮҮН ЧИДИГ БОЛЗУН!

Журналиске, чогаалчыга
Ужур йөрээр сөзүвүс бо:
— Деңгел-шинзэн дендии болзун,
Демир-үжүүн чидиг болзун!

Кончуг чидиг чепсээвисти
Компьютер — сек былаап алды.
Күзээр-йөрээр сөзүвүс ам:
— Күскежиң-не маңгыр болзун!

Күдүжеңнэн, шыпыраңнаан
Күскежикте ужур-ла-бар.
Ынчалза-даа демир-үжүк
Ындынныг-ла болдур ийин.

Чогаалчыга, журналиске
Чогум тааржыр эдилел бо.
Күскежикте деңээр болза,
Күштүг чепсек — демир-үжүк.

Ооң ээзин омакшыдыр,
От дег йөрээр сөзүвүс бо:
— Демир-үжүүн чидиг болзун,
Демир-үжүүн чидиг болзун!

Чооду КАРА-КҮСКЕ,
1953 чылдан бээр бижикчи.
1968 чылдан ССРЭ-
ниң Журналистер
эвилелиниң
кежигүнү, ам Тыва
Республиканың ал-
дарлыг журнализи.

ЧАЙНААН ЧАРАШ ШИВИВИС

Дүнеки Кызыл дүдүскөк дуглаан,
Дүннү чырыткан чараш сайгылгаан.
Каастап шимзэн шивижикте
Кандыг өңнер чырывас дээр.

Чылдар туруп чыскаалыпкан,
Чырыын сөңнөп эртип турлар.
Пар чыл келди, уткуулуңар,
Магаданчыг солун-на-дыр.

Аас-кежик кадыкшылды
Арат-чонга күзээлиңер.
Күззэн күзел ылап бүтсүн.
Күрүневис тайбың турзун.

Шилден кылган орду-ширээ
Шиметкенни чалап туру.
Чуңгу-каток долу чаштар
Шуужуп бадып, хөглөп турлар.

Ада-ие ажи-төлүн агаарладып,
Арыг харга чуңгуладып,
Чаа чылдың тураскаалы
Чараш чуруун тырттырып тур.

Имир өттүр оттар чайнаан,
Ие чажын чедип алган.
Эргим чассыг көрүш-биле
Эргеледип чаптап чору.

Аңчымаа МОНГУШ.

«Шо-шо», «шо-шо!»

Сөзү Чооду КАРА-КҮСКЕНИИ. Аялгазы Хүреш-оол ДАМБАНЫЫ.

Өй-тавында, хөглүг

Со - ок шо - нуп, шог - лап

кээр - ге, "Шо-шо!" ди - ве. ар - га - выс чок.

Соң-га ар - ты ку - дум чу - да Шо-шо бис - ти

ма - нап ту - ру, ма - нап ту - ру.

"Шо-шо!" дээрге "Соогун!" дээн-дир.
"Шонуптар соок келди" дээн-дир.
Шоглап келир соок чок болза,
"Шо-шо, соогун!" дишпес-даа бис.

Соок шонуп, шоглап кээрге,
"Шо-шо!" дивес аргавыс чок.
Соңга арты кудумчуда
"Шо-шо" бисти манап турар.

"Шо-шо", "шо-шо", кайыын келдиң?
Соңгу чүктен моорлап келдим.
Соңгу чүкте солун чүү-дүр?
"Шо-шо!", "Шо-шо!", чүгле "шо-шо".

"Шо-шо" дээрге чүү боор ол?
"Шо-шо" дээрге шолам ийин.
Шола звес адың кымыл?
Соок ийин. Мени Соок дээр.

"Шо-шо", маңаа үр боор сен бе?
Шоолуг звес, часка чедер.
Чогум кылыр ажылың чүл?
Шонар, шонар. Чаактар шонар.

БАК САГЫШ БАШКА ХАЛДААР

Мал-маганныг ада-иелер
чылдың дөрт эргилдезинде
кожа-хелбээ, эптиг-демниг
амыдырап чурттап чораан-
нар. Оларның ажи-төлүндөн
Доржу биле Долума аныктар
бот-боттарын билчип,
таныжып, өг-бүлө тудуп
өглөнгөннөр. Шыдал-быра-
лыг ада-иелери шыырак-даа
кылдыр куда-доюн эрттир-
геннөр. Долуманың авазының
ачазы хам уктуг, шыырак
кижи чораан. Өгленишкен
аныктар кады чурттааш, үш
чылдың нүүрү чеде берген.
Долума аажок уруглуг болук-
саар. Хам кырган-ачазы: "Хөй
ажи-төлдүг улустан кыс-даа,
оол-даа болза уругдан азы-
рап алыңар" — деп сүмелзэн.
Доржу ынавас: "Өске кижини
төлүн төл кылбас мен" — дээр.
Бир-ле хүн кырган-ачазы кел-
геш: "Ындыг болза мен си-
лерге эки сүме кадар дээш
кылаштап келдим" — дээш
уламчылаан — "Дыка ырак
тайгада, Сүт-Хөлдүн Шом-
Шумда "Уру" деп аржаан бар".
Ажи-төл чок улус аңаа аржа-
аннааш, уруг-дарыглыг апаар.
Аңаа 3 чыл улай таптыг кирип
алыңар" — дээн. Доржу биле
Долума аржаанче чоруур деп
белеткенип турда, база-ла ол
арга-сүмелиг кырган-ачазы
чугаалаан. "Аржаанга кызып
чеде бергеш, чаламаңар баг-
лап, аш-чемиңер дээжизин
чажып, эки чалбарыыр силер"
— дээн. "Күдзэм, сен шевер-ле
болгай сен. Уруг кавайыңдан
чазаар сен. Долума ойнаар-
кыстан даарааш, ол кавайга
чыттыргаш, аржаан бажын-
га азып каар силер" — дээн.
Ол-ла олчаан күүсеткеннөр.
Улаштыр 3 чыл аржааннаан-
нар. Сөөлгү чылында шала

кежээликтей Доржу суг узуп
ап чыдырда, ак аъттыг, ак хеп-
тиг анык уруг көстүп келген.
"Чанарыңарда аржаан бажын-
да улуг хола дагылга бодунуң
ынак үнелиг эдилелиңден
арттырып каар сен" — дээш,
ол чараш уруг чиде берген. Оң
холунуң дөрткү салаазыңдан
мөңгүн билззэн ужулгаш, улуг
хола дагылга салып каан.

Эртенинде аржаанчылар
чанар дээш аъттаныпкаш,
элзэн ырай бергенде, Долума
дыңнаарга, чаш уруг ыглаан.
Оон дыңнап чоруурга: "Мени
ап ал, мени ап ал" деп ту-
рар болган. Ол чаш кижиниң
ыглаан ызын чүгле Долума
дыңнап чораан, чанында Дор-
жуга ол дыңналбаан. Ооң со-
нда Долума оол божупкан.
"Уру" аржааныңдан тывылган
боорга, Уран-оол деп адап
алган. Тоол шагда дег өзүгөн-
базыган, орлан-шоваа, ада-
иезинге ажи-дузалыг, угаан-
ныг оол өзүп келген. Школазын
дооскаш, соңгаар бир хоорай-
гы өөренип чорупкан. Беш чыл
өөренгеш, таныштыг чедип
келген. Ада-иези чылыг-чым-
чак хүлээп алган. Уран-оолдун
эккелген таныжы эрес-кежээ,
шупту ажилды кылып билер,
онза уруг болган. Аюмаа ке-
линнеп келген соонда, бир
чыл болгаш оол божупкан.
Ада-ие оолун Аңгырак деп
адап алганнар.

Оглу сес класс апаарга,
кырган ада-иезинге дуза-
лашсын, мал-маган кадар-
зын дээш, эккеп кааннар.
Кырган ада-иези Аңгыракка
өөренирде хеп садар акша
херек апаарга, инек садар
деп шийтпирлээн. Аңгырак
кырган-ачазы-биле кады чо-
рупкаш, баазага килдеткеш,

садыпкаш, кылаштажып ча-
нып олурда, артындан ийи оол
келгеш: "Акшаң эккел, ашак" —
дээш, эттей берген. Аңгырак:
"Кырган-ачам ынчанмаңар,
акшазы-биле меңзээ хеп са-
дып бээри ол-дур" — дээрге,
оолду тудуп алгаш, боой ту-
дуп алгаш, эттеп эгелзэннөр.
Аңгырак ушта халааш, дезип-
кен. Ол аразында караңгылай
база берген. Дыка ырак черде
бичии чырык көрүп алгаш,
халып-ла олурган.

Бичии бажыңда херээжен
кижи дең чырыында олур-
ган. Ол-ла болган чүүлду
шуптузун аңаа чугаалаан.
Ону дыңнааш ол угбай: "Дуу
чыдар ийи оолдун артындан
чыдып ал" — дээн. Аңгырак
угаанныг болгаш, удывас-тыр
адыр деп боданыпкан. Ынчап
чыдырда, ийи кижини кирип
келген. Дең чырыыңа көөрге,
кырган-ачазын эттеп турган
ийи кижини ол болган. Кадай
олургаш: "Олча-омактыг си-
лер бе?" — деп кирип келген
улустан айтырган. "Акша-даа,
арага-даа эндерик" — дээш,
хөй-ле шилде арага уштуп,
акша санап турганнар. Оон ол
херээжен: "Бичии оол халып
келди, ачамны ийи кижини эттеп
тур, дезип келдим деп" — ди-
ген. Ол ийи кижиниң бирээзи:
"Ол халып келген оолду кайда
чыттырып кагдың?" — дээрге,
"Мээң ийи оглум артыңа чы-
дып ал дидим" — диген.

Оон ол кижини ол бараскан-
ны чок кылыр, албыктыр тут-
каш, подвалче кирип октаар
дээнин Аңгырак дыңнап каан.
Оон аяар тургаш, ийи оолдун
ортузунга чыдып алган. Ка-
дай-даа, ийи ашак-даа эзи-
рзэн. Аңгырак черле удываан.
Ийи кижиниң бирээзи артын-

да чыткан оолду албыктыр
аксын дуй туткаш, подвалче
октапканын дыңнап чыткан.
Үжелзэн ам база арагазын
иже берген. Ол ашактар ужуп
калган. Аңгырак аяар тургаш:
"Авай, иштим аарып тур" —
дээш үнө халаан. Кадай ора:
"Элзэн ырадыр ичелеп ал,
оглум" — дээн. Аңгырак үнө
халып келгеш, дүргөн-не де-
зипкен. Даң чаа-ла хаялап
олурар болган. Элзэн ырадыр
халааш, чырып турар бажыңче
кире халып келгеш, ыглапкан.
Ол бажың шагдааларның
болган. Оолдан айтырган:
"Чүү болду? Кайыын келдиң?"
Оол шуптузун чугаалап бер-
ген. Шагдаалар Аңгыракты
машиназынга олуртуп алгаш,
ол бажыңга чедип келген-
нөр. Үш кижини хүлүп алгаш,
айтырган: "Бо бичии оолду
көргөн-дир силер бе?" "Чок" —
дээннөр. Аңгырак ийи кижиниң
бирээзинче айткаш: "Ачамны
"Акшаң эккел, ашак" деп турган
кижи бо-дур" — дээн. Оон ша-
даа: "Подвалчыңар ажыдыңар.
Ында кижини өлүргөш суп алган-
дыр силер, уштуңар" — дээрге,
уштуп эккелгеннөр. Ол хе-
рээжен кижиниң ийи оглунуң
бирээзи болган. Ол кадай
мөөрөп, далып, амызындан
чарылган. "Бак сагыш башка
халдаар" дээни ышкаш, боду-
даа, оглу-даа чок. Аңгыракты
школага шугум чыскаалыңа
үндүргөш, "Маадырлыг чорук"
деп медаль-биле шаңнаан.

Чылбак МОНГУШ,

күш-ажылдың хоочу-
ну, херээженнөр шим-
чээшкениниң хоочуну,
ТАР-ның 100 чылының ме-
далының эдилекчизи, РФ-
тин Улус өөредилгезиниң
хүндүлүг башкызы.

Чамбал башкы:

«Ыдыктыг бурганнарның буду-биле баскан, холу-биле дегген чериниң айызы безин күштүг...»

Тываның Камбы-лама эргелелиниң чалааны-биле Индияда Дрепунг Гомаң хүрээзиниң лама башкылары чаа чылдың эге хүннеринде Кызыл хоорайда чедип келгеннер. Январь 3-тен 24-ке чедир Индиядан келген улуг эртемниг башкылар элезин мандаланы кылып планныг. Ынчангаш мандала дугайында Чамбал башкы тода болгаш кысказы-биле тайыл-бырлап берди:

— Бистиң Тывада Гомаң хүрээзинден келген башкыларывыс чонга ачы-буянын чедирип, хамчыктан камгалап, аарыг-аржык чайлап чорзун дээш, улуг номналдарны номчуп, Парнашавари биле Дзамбала бурганнарның овуруларын элезин-биле шеверлеп, хай-бачыттан чонну камгалаары-биле, мындыг буянныг ажил-херекти кылып турар. Гомаң хүрээзинден 6 башкы келген. Оларның бирээзи Геше Лобсанг Пунчок база эмчи лама бар. Эмчи лама чонну хүлээп, судалдап, эмнеп эгелей берген. А Геше башкы ном-судурларны чонга тайылбырлап берип, хүннүң-не номналдарны эртти-

рип турар. Оон ыңай чугаалаар болза, Гомаң хүрээзиниң Гелуг школазында тыва хуурактар сарыг шажын талазы-биле өөренип, эртем-билигни чедип ап чоруурлар.

Бо мандаланы кылып турары, Шагааның ак айында чонга улуг буян-кежик-тир. А мандала дээрже бурганнарның ордузу (өргээзи) дээн уткалыг. Ону шеверлеп каастаары база тускай, эртем номга өөренип алган башкылар кылып. Парнашавари бурганнарның овурун шеверлептерге, үстүндө база

чугааладым, улуг-бичии чонга буян-кежик дилеп, кыйгырап, келген улус сеткилинден чүдүп сүзүглөп алырга эки. Долгандыр турар хүрээлелди аарыг-аржыктан, айыылдан камгалаар бурган болуп турар. Парнашавари бурганнарның овурун январь 12-де кылып доозуптар, оон бүгү-ле ажил-херек аайлажып, чонувус амыр-тайбың чурттазын, буян-кежик доктаап чорзун дээш, бурган башкының овурунга сүзүглээн соонда, чаларап чорудар. Ол дээрже элезинден шеверлээн овурун катап

бузар, ол элезинни сүзүглөп келген чонга үлөп, ламалар ном-судурну номчуур мындыг ужур-уткалыг.

Дараазында январь 17-ден 24-ке чедир Дзамбала бурганнарның овуру-хевирин шеверлээр ажилдар уламчылаар. Дзамбала дээрже бай-шыдалдың демдээ дээн утка сиңген. База-ла кежик-чолун кыйгырып, чүдүп сүзүглээр. Ыдыктыг бурганнарның буду-биле баскан, холу-биле дегген чериниң айызы безин күштүг алаар, ынчангаш чонумга Шагаа бүдүүзү-биле лама башкыларның өмүнээзинден изиг байырың чедирип, буян-кежик доктаап чорзун деп йөрээдим! — деп, Цеченлинг хүрээзиниң кумзат ламазы Чамбал башкы чугаалады.

Бо аныяк лама Чамбал Монгуш Индияда Дрепунг Гомаң хүрээзинге дөрт чыл иштинде сарыг шажынның өөредиин эрткен. Амгы үеде Цеченлинг хүрээзинде ажилдап турар база Индиядан келген башкыларның төвүт дылдан тыва дылче хелемечизи.

Ася ТУЛУШ.

Чурукту архивтен алган.

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

Тыва Республиканың
Чурагайлыг хөгжүлдө
яамызы.

Кол редакторнун
хүлээлгезин күүседип турар
А.Н. АРАКЧАА.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүн адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каб. 29, 32

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-18-10
Солун чыскаакчылары:
С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак — 2-17-94
Корректор: Ч.Н. Мачык, А.А. Лагбы — 2-17-94

Харылзаа, информация тех-
нологиялары болгаш массалыг
коммуникациялар адырынга хай-
гаарал талазы-биле федералдыг
албанның Тыва Республика тала-
зы-биле эргелели «Шын» солунну
2012 чылдың декабрь 3-те бүртү-
кзэн. Херечилелдин дугаары — ПИ
№ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» АН-ге
парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика,
Кызыл, Щетинкин болгаш Кравчен-
ко, 1).

Солунда парлаттыг материал-
дарның авторларының бодал-
дары редакцияның туружу-биле
дүүшпейн барып болур. Айыттыг
саннары болгаш өске-даа фактыла-
ры, дыңнадылары дээш авторлар
боттары харыылаар.

Чагыдалыг индекси: хуу кижилер-
ге — П6855, организацияларга —
П6860

Солун неделяда ийи катап үнер
(среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужааганы:
график езугаар — 21.00, херек кы-
рында — 18.00.

Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефонче долгаар.

2022 ЧЫЛДА «ШЫН»
СОЛУННУҢ ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:
БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,

ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 735 рубль.
ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА —
859,20 рубль.

Тел.: 2-01-35

СОЛУННУҢ САЙТЫЗЫ:

//shyn.ru

ЭЛЕКТРОННУҢ ПОЧТАЗЫ:

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Неделяда тиражы
8698 кезек

Чарлал

Реклама

Байыр чедириишкини

Кызылдың өскүс уруглар школа-интер-
надынга 25 чылдың сургузунда кижизидикчи
башкылап, дүнеки эне болуп ажилдап чораан
бистиң ававыс **Татьяна Семеновна СИМЧИТ**
«Россия Федерациязының кижизидилгениң бол-
гаш чырыдышкынның хүндүлүг ажилдакчызы»
деп бедик атты алган.

Ававыстың могаг чок ажилын күрүне черге-
лиг үнелеп, үре-түңнелдиг болганынга өөрүп
байыр чедирбишаан, уруглары бистиң ававыска
кадык-чаагай, аас-кежиктиг, амыр-чыргалдыг
чоруурун күзеп артывыс!

ИЗВЕЩЕНИЕ

Администрация Каа-Хемского района Республики Тыва информирует о предоставлении гражданину **Монгуш Буян Борисович** в аренду земельный участок из категории земель населенных пунктов с кадастровым номером 17:04:1201004:413, находящийся по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Бурен-Хем, местечко «Дыттыг-Ой», с разрешенным использованием — скотоводство, общей площадью 500000 кв. м.

Заинтересованные в предоставлении земельного участка граждане вправе подать заявление о намерении участвовать в аукционе на право заключения договора аренды в течение 30 календарных дней с даты опубликования настоящего объявления по адресу: Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул. Енисейская д. 143 с понедельника по четверг с 9.00 часов до 15.00 часов администрация Каа-Хемского района.

Утерянное свидетельство о профессии водителя, выданное ПОУ Кызылская ОТШ РО ДОСААФ России Республики Тыва г. Кызыла на имя **Чымба Орлана Буяновича**, считать недействительным.

АК СЕТКИЛДИГ ЭМЧИ БОЛГАШ КҮРҮНЕ АЖЫЛДАКЧЫЗЫ

Калиндуу Чадамбаевич Монгуш
— Тыва Республиканың көскү күрүне
ажылдакчызы, халажылгада генерал-
майор, Тываның алдарлыг ажилдакчызы.
Россия Федерациязының баштайгы бүрүн
эргелиг төлээзиниң, Тыва Республиканың
Чазак Аппарадының удуртукчунуң эрге-
дужаалынга ажилдап чораан.

Ол Чөөн-Хемчик кожууннуң Чырга-
кы суурга 1951 чылдың август 3-те хөй
ажы-төлдүг араттарның өг-бүлезинге
төрүттүнген. Кызыл-Мажалыктың ортумак
школазын дооскан соонда, Кызылдың
эмчи училищезинче дужаап кирген.

Күш-ажылчы оруун 1979 чылда эге-
лээн. Республика эмнелгезиниң сан-
авиациязының борт-фельдшери, хоо-
рай эмнелгезиниң дүрген эмчи дузазы
чедирер бригаданың фельдшери болуп
ажылдаан.

1981 чылда Красноярскиниң эмчи ин-
ститудунга өөренип киргеш, 1986 чылда
стоматологияның хирургия талазы-биле
интернатурага өөредилгезин чедишкин-
ниг доозуп алган.

1987-1990 чылдарда республиканың
Кадык камгалап яамызының дужаалы-
биле Бай-Тайга кожууннуң кол эмчизи
кылдыр ажилдап турган. 1990 чылда
республиканың дүрген эмчи дузазын
чедирер станцияның кол эмчизинге то-
муйлаттырган.

1993 чылда күрүне албанынга ажил-
даары-биле шилчиттирген. Сибирьниң

күрүне албанының академиязын доос-
кан соонда, стажировканы Францияга
эрттирген.

Калиндуу Чадамбаевич херек кы-
рында удуртукчу ажилдарга аажок
улуг арга-дуржулгалыг турган. Чээрби
вектиң 80 чылдарының төнчүзүндө,
90 чылдарның эгезинде чуртка болуп
турган ханы политиктиг, экономиктиг
болгаш социал чаартылгалар үезинде
ажыл-агыйны экижидип, удуртуп-баш-
таар чаа ажил-хүлээлгелерни ажылгап
чаңчыгарынга шудургу ажилдап, эвээш
эвес күженишкенин үндүрген.

Республиканың төөгүзүндө эң көскү бо-
лушкуннар Калиндуу Чадамбаевичиниң
ады-биле харылзаалыг. Ол 1994 чылда
Тыва Республиканың Чазак Аппарадын
удуртуп-баштаан, а 1997 чылда РФ-
тиң Президентизи Борис Николаевич

Ельцинниң Тыва Республикада бирги
бүрүн эргелиг төлээзинге томуйлаттырган.
2002 чылда Тыва Республиканың Чурттал-
га-коммунал ажил-агый реформазының
талазы-биле Күрүне комитединиң даргазы
болуп ажилдаан. 2007-2010 чылдарда
ол Тыва Республиканың «Чедер» курор-
ту күрүнең унитарлыг бүдүрүлгезин
катап тургускаш, ооң бүгү ажил-агыйын
удурткан.

Калиндуу Чадамбаевичиниң амы-
дырал-чуртталгазының оруу шылгараңгай
чедишкиннерлиг, мерген угаанныг база
күш-шыдалдыг удуртукчу салым-чаяа-
ны-биле улусту чүгле магададып өөртүп
чораан. Өртектүң чок билиг-мергежили,
арга-дуржулгалыг болгаш бодунуң ажил-
ижинге бердингени-биле дыка хөй кижилерге
үлегер-чижек болуп чораан. Калин-
дуу Чадамбаевич кижизиг мөзү-бүдүштүг,
биче сеткилдиг, байлак амыдыралчы
дуржулгалыг, билбес-тутпас чүвези чок,
бедик мергежилдиг, шыңгыы сагылга-
дүрүмнүг аажы-чаңы-биле күрүне алба-
нынга-даа, эмчилер ниитилелинге-даа
болур-чогуур хүндүткелди болгаш ат-
чорукту төлөптии-биле чаалап алган. Ол
2022 чылдың январь 6-да чок апарган.

Ак сеткилдиг болгаш сагыш човаачал
эмчи, күрүне ажилдакчызы Калиндуу Ча-
дамбаевич Монгуштуң дугайында чырык
сактыышкын бистиң сеткил-чүрээвиске
кезээ мөңгөде артар.

Төрелдери болгаш чоок кижилери.